

UNIVERZITY PALACKÉHO V OLMOUCI

FILOZOFICKÁ FAKULTA

KATEDRA SLAVISTIKY

SEKCE POLONISTIKY

KOMENTOVANÝ PŘEKLAD ÚVODNÍ
KAPITOLY JEZYK – UMYSŁ - KULTURA
ANNY WIERZBICKÉ

(Magisterská diplomová práce)

Vypracovala: Bc. Vendula Vašíčková

Vedoucí práce: doc. PhDr. Ivana Dobrotová, Ph.D.

Olomouc 2014

Prohlašuji, že jsem práci vypracoval/a samostatně a uvedl/a všechny použité prameny.

V Olomouci, 30.11.2014

Podpis

Děkuji doc. PhDr. Ivaně Dobrotové, Ph.D., za konzultace, rady a připomínky, které mi během psaní diplomové práce poskytla. Za morální podporu patří můj vřelý dík také mé rodině.

Podpis

OBSAH:

1 ÚVOD.....	6
--------------------	----------

I TEORETICKÁ ČÁST

2 KOGNITIVNÍ LINGVISTIKA.....	8
--------------------------------------	----------

2.1 Jazyk z hlediska kognitivní vědy	8
---	----------

2.2 Zrod kognitivní lingvistiky.....	9
---	----------

2.2.1 Kognitivní revoluce v lingvistice.....	9
--	---

2.2.2 Dvě strany jedné mince – americký a evropský kognitivismus.....	10
---	----

2.3 Vymezení a základní témata kognitivní lingvistiky	12
--	-----------

2.3.1 Souvztažnost mysli a jazyka a jazyka s kulturou	13
---	----

2.3.2 Tělesnost, tělesné ukotvení významu a jazykový antropocentrismus	14
--	----

2.3.3 Konceptuální metafora Lakoffa a Johnsona.....	16
---	----

2.3.4 Přirozená kategorizace s důrazem na prototyp/stereotyp.....	18
---	----

2.3.5 V reflexi významu důraz na konotace.....	19
--	----

2.4 Klíčové publikace kognitivně orientované lingvistiky.....	20
--	-----------

2.4.1 Metafory, kterými žijeme	20
--------------------------------------	----

2.4.2 Ženy, oheň a nebezpečné věci.....	23
---	----

2.4.3 Základy kognitivní gramatiky Roberta Langackera.....	24
--	----

2.4.4 Lexikon kognitivní lingvistiky.....	25
---	----

2.5 Polský kognitivismus a jazykový obraz světa	26
--	-----------

2.6 Kognitivní lingvistika v českém prostředí	30
--	-----------

2.7 Slovníček pojmů kognitivní lingvistiky.....	32
--	-----------

II PRAKTICKÁ ČÁST

3 KOMENTOVANÝ PŘEKLAD	36
------------------------------------	-----------

3.1 O Anně Wierzbické a díle Język – umysł - kultura	36
---	-----------

3.2 Metodika překladu	37
------------------------------------	-----------

3.3 Vlastní překlad úvodní kapitoly Prototypy i Inwarianty.....	39
--	-----------

4 ZÁVĚR	66
----------------------	-----------

5 RESUME	68
-----------------------	-----------

6 SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY.....	70
---	-----------

7 PŘÍLOHA.....	.73
ANOTACE96
ANNOTATION.....	.97

1 ÚVOD

Jazyk, mysl, kultura - tři pojmy, které mají společného více, než se na první pohled může zdát. Všechny jsou totiž mezi sebou složitě provázány: mysl ovlivňuje jazyk, stejně jako jazyk zpětně ovlivňuje mysl, jazyk reflektuje naši zkušenost, ale také kulturu, které jsme součástí, a přitom ji zároveň sám formuje. Stačí ostatně nahlédnout zpět do historie Národního obrození či si připomenout projevy diktátorů z období 2. světové války.

Doposud však těmto souvislostem nebyla v jazykovědě (přínejmenším české) věnována dostatečná pozornost. Jazyk byl v „klasickém“ formálním strukturalistickém pojetí vnímán pouze jako nástroj, který v souladu s jeho pravidly (normami a kodifikací) slouží za účelem mezilidské komunikace. Takový přístup byl v české tradici (již od dob Pražského lingvistického kroužku) a nejspíše stále ještě je tendencí dominující. Kognitivní revoluce ve vědě, která vypukla v 2. polovině 20. století, však neminula ani pole jazykovědy. V jejím důsledku vznikl mladý, velice zajímavý a vysoce perspektivní lingvistický směr, který přináší nejen nové odpovědi na obecné otázky vztahu jazyka a lidského myšlení, ale také postupně prostřednictvím jeho hlubší studie odkrývá kulturu, obraz a interpretaci světa jednotlivých národů.

Kognitivní lingvistika si s ohledem na dosavadní přínos ve výzkumu nepochybně zaslouží naši pozornost. Z tohoto popudu vznikla i předkládaná práce zahrnující překlad úvodní kapitoly kognitivně orientované knihy slavné polské lingvistky Anny Wierzbické *Język – umysł – kultura*. Tímto příspěvkem si klade za cíl u nás pomoci rozšířit problematiku kognitivní lingvistiky mezi širší okruh čtenářů.

Teoretická část práce bude věnována kognitivní lingvistice představené nejprve v širším kontextu kognitivní vědy. Po této kapitole následuje popis historie jejího vzniku a dvou základních odnoží. Pozornost bude věnována také rozdílnému vymezení a základním tématům, teoriím a premisám nejvýznamnějších osobností americké i evropské kognitivní lingvistiky a jejich stěžejním dílům, která podnítila vznik této disciplíny. V dalších kapitolách popíšeme (v určitém kontrastu) rozvoj a současnou situaci kognitivně orientované lingvistiky u nás a v sousedním Polsku. Zde je nasnadě zmínit, že se práce i přes jazykovou a kulturní blízkost češtiny a polštiny snažila stejnou měrou zahrnout poznatky jak evropských (polských), tak i amerických vědců. V závěru teoretické části byl pro snadnější orientaci v textu zařazen trojjazyčný (česko – polsko - anglický) slovníček pojmů.

Praktická část práce je věnována komentovanému překladu díla polské kognitivně orientované literatury. Jako první bude představena osobnost Anny Wierzbické, její pole působnosti a okolnosti, které ji vedly k napsání knihy *Język – umysł – kultura*. Po stručné charakteristice výchozího textu a strategie překladu následuje samotný komentovaný překlad úvodní kapitoly Prototypy i inwarianty. Na konci práce bude v rámci příloh pro srovnání přiložena kopie výchozího textu.

2 KOGNITIVNÍ LINGVISTIKA

2.1 Jazyk z hlediska kognitivní vědy

Abychom byli schopni dobře porozumět tomu, čím se podrobně zabývá kognitivní lingvistika, je nasnadě nejprve získat obecnější vhled do kognitivní vědy.

Již po staletí se člověk pokoušel odhalit, jaká je podstata lidské mysli a jaké procesy v ní probíhají. Na tyto otázky měla v druhé polovině 20. století odpovědět nově vzniklá disciplína - **kognitivní věda**¹ (z angl. *cognitive science*) integrující hned několik dosti vzdálených vědních oborů: filozofii, psychologii, umělou inteligenci, neurovědu, lingvistiku a antropologii. Formálně byla etablována v 70. letech se založením *Společnosti pro kognitivní vědu (Cognitive Science Society)* a časopisu *Cognitive Science*.²

Dle Havla³ má interakce a součinnost všech těchto nauk (ne jen jejich pouhá koexistence) za úkol uchopit problematiku fungování mysli v co nejširším smyslu (racionální i neracionální jednání, paměť, komunikaci, kreativní činnost, intencionalitu, vědomí). Tato propojenost poznatků má přitom za výsledek **transdisciplinární**⁴ charakter nově vzniklé sdružující kognitivní vědy.

Její zrod podnítil zejména rozvoj moderní techniky a umělé inteligence, na jejichž základě byla vytvořena **tzv. počítačová metafora**, tj. analogické přirovnání lidského myšlení k počítačovému programu⁵. Takový přístup, ve kterém je na člověka pohlíženo jako na systém zpracovávající symboly (s koncepcí usilující o algoritmizaci kognitivních procesů) nazýváme jako komputační. V širším rámci kognitivní vědy se pak můžeme setkat ještě s jinými přístupy integrujícími poznatky z věd člověku bližším, jako jsou např. filozofie, etnologie či kultura.

Mezi základní a pro tuto práci zásadní otázky kognitivní vědy patří problém, jakým způsobem pracuje lidská mysl s jazykem a co jazyk o naší mysli vypovídá.

¹ V literatuře tématu se můžeme setkat také s plurálovým označením kognitivní vědy.

² THAGARD, P. : *Úvod do kognitivní vědy: mysl a myšlení*. Přel. RNDr. A. Markoš, CSc. Praha: Portál, 2001.

³ HAVEL, I. M.: Věda o duši. *Vesmír*, 2000, roč. 79, č. 7, s. 363.

⁴ Havel zdůrazňuje, že tato provázanost (transdisciplinarita oproti pouhé multidisciplinaritě) je pro zkoumání lidské mysli klíčová.

⁵ Počítačová metafora má své četné odpůrce, mezi něž patří např. G. Lakoff, který tvrdí, že myšlení není založené na algoritmech, ale na lidské zkušenosti, tělesnosti a imaginaci.

V této souvislosti představuje Vaňková jeden ze základních postulátů kognitivismu:

„Jazyk je součástí poznávání a poznání (cognition). Podílí se na tom, jak světu rozumíme, jak ho kategorizujeme, jaký obraz světa si vytváříme, a jak ho předáváme dál.“⁶

Propojení dvou prvků – mysli a jazyka našlo své uplatnění v lingvistice doposud spíše okrajově. Vaňková jednak popisuje současný trend s určitou dávkou optimizmu:

„Do popředí zájmu jednoho z jejích význačných směrů - kognitivně – kulturní lingvistiky – se dostává právě ta oblast významu, kterou jazykovědci ze svého oboru tradičně vytlačovali – konstatující, že „pravá strana“ Ogdenova a Richardsova trojúhelníku (tj. denotát, referent, objekt – a jeho vztah k designátu, myšlenke, významu) je mimo jejich kompetenci.“⁷

Jak uvidíme v následující kapitole, tento nový pohled otevřel jazykovědcům zcela nové obzory poznání.

2.2 Zrod kognitivní lingvistiky

2.2.1 Kognitivní revoluce v lingvistice

S příchodem nového vědeckého paradigmatu kognitivity, v jehož rámci začal být jazyk vnímán a zkoumán jako výraz specifické kognitivní kapacity člověka, se v jazykovědě v 70. - 80. letech 20. století rozvinul směr označovaný jako kognitivní lingvistika. Jak uvádí Schwarzová ve svém *Úvodu do kognitivní lingvistiky* : „Přirozený jazyk a lidská kognice jsou komplexními jevy, které jsou neoddělitelně propojeny“⁸. Jazyk je také nepochybně spjatý s kulturou a společenstvím, v němž žijeme a neustále formuje i reflektuje naši zkušenost. Již není nepovažován pouze za autonomní jednotku

⁶ VAŇKOVÁ, I. et al. : *Co na srdci, to na jazyku*. Praha: Karolinum, 2005, s. 21.

⁷ VAŇKOVÁ, I. : Člověk a jazykový obraz (přirozeného) světa. *Slovo a slovesnost*, 1999, roč. 60, č. 4, s. 283.

⁸ SCHWARZOVÁ, M. : *Úvod do kognitivní lingvistiky*. Přel. F. Smolík. Praha: Dauphin, 2009, s. 31.

s vnitřním systémem, kde je cílem našeho zkoumání popis jeho struktury (elementů a vztahů mezi nimi). V kontextu fenomenologické a hermeneutické tradice a zejména pak Patočkovy filozofie (s konceptem přirozeného světa, ukotvením člověka do bytí čtverností: *Tělo, společenství, jazyka a svět*)⁹ je vnímán z jiné, více naivní, každodenní a mnohem přirozenější perspektivy. „Jazyk nám ustavičně artikuluje svět. Vidíme svět skrz jazyk. V jazyce je typika zkušenosti, je v něm uloženo vidět věci jistým způsobem.“¹⁰

Před tímto obratem do 70. let v lingvistice (zejména v severoamerickém kontextu) dominoval strukturalismus, deskriptivní směr akcentující zejména systémovou stránku jazyka, oddělující jej striktně od jevů mimojazykových. Postupná frustrace nad formálními přístupy k jazyku však pod vlivem změny paradigmatu přiměla lingvisty obrátit svou pozornost na zcela jinou dimenzi. Nyní se v kognitivně orientované jazykovědě snažíme nahlédnout o krok dále, do „světa za slovy“.

2.2.2 Dvě strany jedné mince – americký a evropský kognitivismus

Za průkopníky kognitivně orientované (americké) lingvistiky můžeme považovat dvojici vědců **G. Lakoffa a M. Johnsona**, kteří v 80. letech minulého století zahrnuli svou koncepci do několika společných publikací (o nichž bude později ještě zmínka). Nejslavnější z nich, *Metafory, kterými žijeme* (v originále *Metaphors We Live By*), měla světu poprvé představit dnes již známou **teorii konceptuální metafory**. Jak poukazuje Vaňková¹¹, autoři ve svých myšlenkách vnesli do vědy zásadní novum - důraz na tělo a tělesnost, metaforickou strukturaci konceptuálního systému a nový kognitivistický přístup ke kategorizaci založený na teorii prototypu psycholožky E. Roschové.¹² Vskutku revolučními díly s novým pohledem na jazyk byly také: druhá publikace George Lakoffa *Ženy, oheň a nebezpečné věci* a *Základy kognitivní gramatiky* Ronalda Langackera. Při hlubším studiu problematiky se však dovídáme, že určité podobnosti či obdobné premisy se objevovaly již ve starší literatuře, např. u Wittgensteina, v teorii jazykové relativity Sapira a Whorfa, či v českém prostředí v dílech Eisnera a fejetonistických

⁹ Více viz. PATOČKA, J. : *Tělo, společenství, jazyk, svět*. Praha: OIKOYMENH, 1995.

¹⁰ PATOČKA, J. : *Tělo, společenství, jazyk, svět*. Praha: OIKOYMENH, 1995, s. 130.

¹¹ VAŇKOVÁ, I. : *Nádooba plná řečí*. Praha: Karolinum, 2007.

¹² Viz. ROSCH, E. – LLOYD, B. B. : *Cognition and Categorization*. Hillsdale, N.J.: Lawrence Erlbaum Associates, 1978.; VARELA, F. J. - THOMPSON, E. - ROSCH, E.: *The embodied mind: Cognitive Science and Human Experience* Cambridge, MA: MIT Press, 1991.

úvahách Karla Čapka.¹³ Také u Noama Chomského¹⁴ (zakladatele generativní gramatiky a mentalistické teorie jazyka), který se soustřeďuje na rozdíl od jeho předchůdců - strukturalistů spíše na zkoumání „kompetence“ (čili souboru znalostí, které jsou základem pro „performance“) můžeme zaznamenat první náznaky konceptů, které stály u zrodu kognitivistických přístupů v lingvistice.

Přibližně ve stejném období se mezitím nezávisle za železnou oponou v Polsku vyvíjela jiná varianta kognitivní lingvistiky (evropská) akcentující důraz na sepětí jazyka s kulturou, jež je spojována s působením badatelů J. Bartmińskiego, A. Pajdzińskiej a R. Tokarského z Lublinské Univerzity. Na začátku 80. let uvedla skupina polských lingvistů svůj koncept zastřešený termínem **jazykového obrazu světa (JOS)**, který jak uvádí Nebeská:

„Vychází z předpokladu, že jazyk, kterým mluvíme, se do větší či menší míry podílí na tom, jaký obraz světa si vytváříme. Zkoumá se, jak pomocí jazyka svět strukturujeme a konceptualizujeme, jak mu rozumíme, co sdílíme s příslušníky vlastního jazykového společenství.“¹⁵

Evropská odnož kognitivní lingvistiky v Polsku je propojena s etnolingvistikou, antropolingvistikou a kulturní lingvistikou. Je také základem pro výzkumy z oblasti srovnávací sémantiky. Její vznik se dává se do souvislosti s řadou tzv. „červených sborníků“ a velkým projektem etnolingvistického *Slovníku lidových stereotypů a symbolů*¹⁶.

Od založení *Společnosti kognitivní lingvistiky* a jejího časopisu *Kognitivní lingvistika* na přelomu let 1989 a 1990, se tato mladá, perspektivní disciplína dostává do popředí zájmu širokého okruhu (nejen evropských) jazykovědců, kteří se každoročně setkávají při příležitosti Mezinárodní konference kognitivní lingvistiky (ICLC). Rozvíjí se také v českém prostředí pod hlavičkou kolektivu autorek Vaňková, Nebeská, Saicová Římalová a Šlédrová, které v roce 2005 společně vydaly monografii s názvem *Co na srdci to na jazyku – Kapitoly z kognitivní lingvistiky*.¹⁷ O současném stavu kognitivně-

¹³ NEBESKÁ, I. : Kognitivní lingvistika. In *Přednášky z doktorandských dnů*. Praha: FF UK, 2006, s. 27.

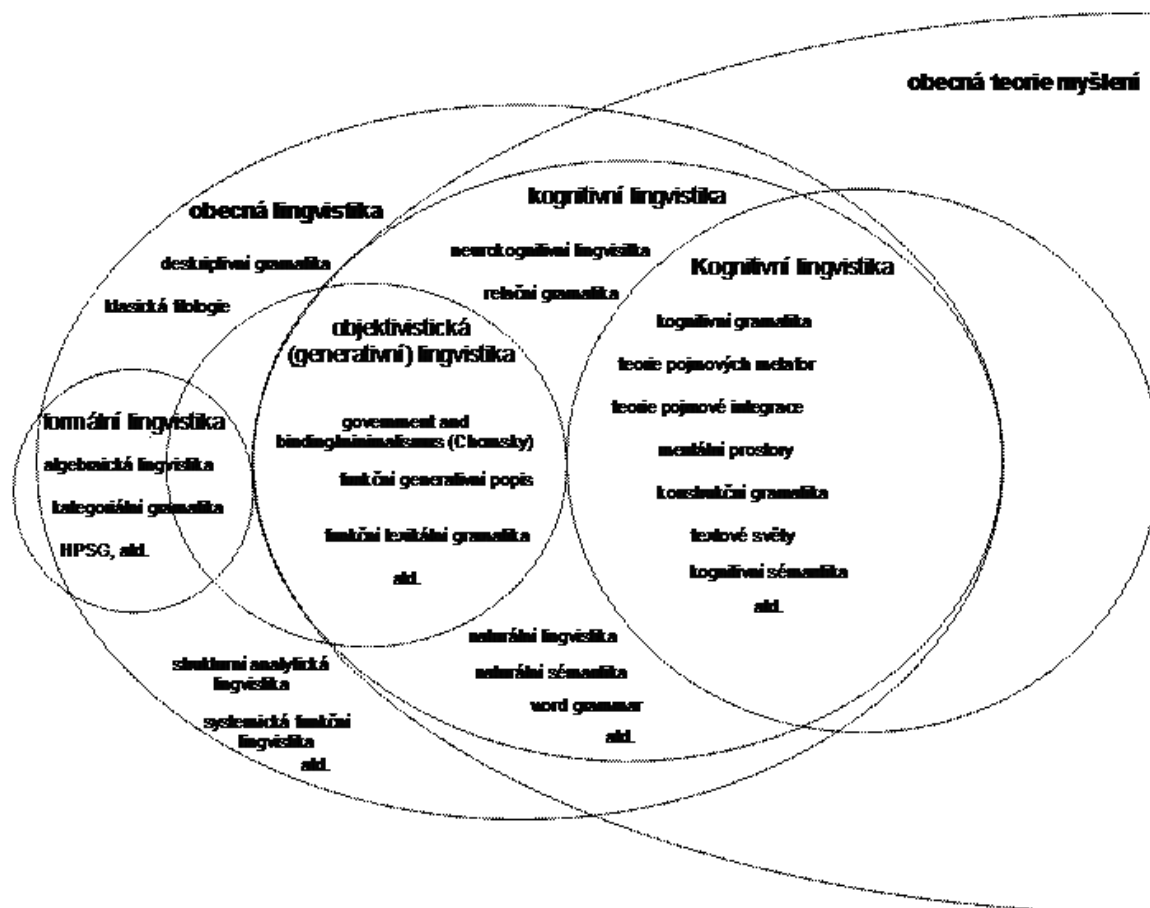
¹⁴Viz. CHOMSKÝ, N. : A Review of B. F. Skinner's Verbal Behavior. *Language*, 1959, roč. 35, č.1, s. 26-58.

¹⁵ NEBESKÁ, I. : heslo "lingvistika kognitivní", in: KARLÍK, P. – NEKULA, M. – PLESKALOVÁ, J. : *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: NLN, 2002, s. 246.

¹⁶ BARTMIŃSKI, J. *Słownik stereotypów i symboli ludowych*. Tom I. Kosmos. Lublin: UMCS, 1996.

¹⁷ VAŇKOVÁ, I. et al.: *Co na srdci, to na jazyku*. Praha: Karolinum, 2005, s. 12.

kulturního přístupu v české jazykovědě bude později ještě pojednávat samostatná kapitola.

Obr. 1 Umístění kognitivní lingvistiky v současné lingvistice¹⁸

2.3 Vymezení a základní témata kognitivní lingvistiky

Ještě než se pokusíme kognitivní lingvistiku v následujících řádcích charakterizovat, je na místě podotknout, že s ohledem na mezioborovou povahu zkoumaného problému (vztahu jazyka a lidské mysli) není tato disciplína jednotně chápána a jednoznačně vymežitelná. V odborné literatuře se proto můžeme v závislosti na diskurzu daného oboru setkat s jejími různými podobami.

¹⁸LUKEŠ, D.: O knize Ženy, oheň a nebezpečné věci, jejím autorovi a ohlasech na ni. *Kognitivní lingvistika* [online]. 2006 [cit. 2014-11-30]. Dostupné z WWW: < <http://cogling.info/node/21> >.

Vaňková uvádí celkem **tři odlišná pojetí** kognitivní lingvistiky¹⁹:

1. Mezioborová subdisciplína na úrovni psycholingvistiky a/nebo neurolingvistiky zkoumající průniková témata psychologie (neurologie) a lingvistiky (např. osvojování řeči, řečové patologie).
2. Součást komplexu tzv. kognitivních věd, resp. subdisciplína v rámci jednoduše pojaté transdisciplinární kognitivní vědy, která integruje poznatky z filosofie, psychologie, neurovědy, umělé inteligence, antropologie a lingvistiky.
3. Specifický přístup k jazyku, nové paradigma nazírání na jazyk, kde se do popředí zájmu dostává jindy opomíjený význam, který je silně podmíněn lidskou tělesností, smyslovostí, motorikou, kognitivními procesy a v neposlední řadě také lidskou socialitou a kulturou.

Základní a zásadní témata kognitivně-kulturního (resp. antropologicky orientovaného) přístupu k jazyku vycházejí dle Vaňkové²⁰ z těchto premis:

- 1) **Souvztažnost mysli a jazyka a jazyka s kulturou**
- 2) **Tělesnost, tělesné ukotvení významu a jazykový antropocentrismus**
- 3) **Konceptuální metafora Lakoffa a Johnsona**
- 4) **Přirozená kategorizace s důrazem na prototyp/stereotyp**
- 5) **V reflexi významu důraz na konotace**

2.3.1 Souvztažnost mysli a jazyka a jazyka s kulturou

Podstatou jazyka je jeho silně symbolický charakter. Jazykové výrazy symbolizují, čili reprezentují konceptualizace, píše Taylor v teoretickém úvodu *Cognitive*

¹⁹ VAŇKOVÁ, I. : Kognitivní lingvistika v kulturních souvislostech. In KRÁMSKÝ, D. (ed.): *Kognitivní věda dnes a zítra*. Liberec: Bor, 2009, s. 245.

²⁰ VAŇKOVÁ, I. : Obraz světa v mateřském jazyce (K předpokladům a principům zkoumání). In *Přednášky z 51. běhu Letní školy slovanských studií*. Praha: UK FF, 2008, s. 63.

*Grammar*²¹, kde jí (v opozici k teoriím Chomského) odmítá za pouhý nástroj vytvářející gramaticky správné věty. Vaňková a kolektiv vymezují jazyk v kognitivním pojetí takto:

„Kognitivní lingvistika vychází z předpokladu, že jazyk – jeho gramatika, slovní zásoba, frazeologie, vnitřní významová provázanost jeho jednotek, způsoby jejich spojování – vypovídá něco velmi podstatného o principech našeho myšlení. O tom, jak jednotlivé věci a jevy chápeme, hodnotíme a jaký k nim máme vztah.“²²

V zápětí dodávají, že naše reflexe reality, která se v jazyce promítá je podmíněna také faktory sociálními: kulturou, normami a hodnotami společenství, jenž sdílí určitý mateřský jazyk²³. S takovým přístupem se ztotožňuje tzv. kulturně orientovaná lingvistika, v jejíž souvislosti se objevuje sousloví **jazykového obrazu světa**. V současné době dominuje zejména v polském („lublinském kroužku“) a ruském prostředí, avšak i u nás si v posledních letech získává na oblibě. Zatímco americká klasická kognitivní lingvistika klade důraz spíše na univerzalia (čili to, co je všem společné z hlediska biologické podstaty člověka), kulturní lingvistika se soustřeďuje spíše na specifika konceptualizace světa u mluvčích různých jazyků.²⁴ Vhodným nástrojem při prozkoumávání jazykového obrazu světa jsou proto srovnávací výzkumy. Vhodným příkladem je analýza pojmenování barev v různých jazycích, kde je věnována zvláštní pozornost jejich konotacím a kulturní symbolice. Zmiňme zde v této souvislosti alespoň studii Tokarského *Semantyka barw we współczesnej polszczyźnie* a kapitolu *Znaczenie nazw kolorów i uniwersalia widzenia* Anny Wierzbické.²⁵

2.3.2 Tělesnost, tělesné ukotvení významu a jazykový antropocentrismus

Naše tělo je uvnitř mysli, což naznačuje sám název Johnsonovy knihy *The Body in the Mind: The bodily basis of meaning imagination and reason*²⁶ věnované úloze tělesnosti v lidské kognici. Analýza jazykového materiálu nás vede k závěru, že v našem

²¹ TAYLOR, J. R. : *Gramatyka kognitywna*. Přel. M. Buchta a Ł. Wiraszka. Kraków: UNIVERSITAS, 2007.

²² VAŇKOVÁ, I. et al.: *Co na srdci, to na jazyku*. Praha: Karolinum, 2005, s. 12.

²³ Tamtéž.

²⁴ NEBESKÁ, I.: Kognitivní lingvistika. In *Přednášky z doktorandských dnů*. Praha: FF UK, 2006, s. 27.

²⁵ TOKARSKI, R. : *Semantyka barw we współczesnej polszczyźnie*. Lublin: UMCS, 1995. ; WIERZBICKA, A. : *Język – umysł – kultura*. Warszawa: PWN, 1999.

²⁶ JOHNSON, M.: *The Body in Mind. The Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason*. Chicago - London: University of Chicago Press, 1987.

jazyce se nachází obrovské množství příkladů, které tuto skutečnost reflektují. Přední místo přitom zauímají ve frazeologii velice rozšířené **tzv. somatické frazeologismy**, jejichž povinnou komponentou je některá část lidského těla jako např. hlava, ruce, oči, vlasy či srdce. Části lidského těla často slouží jako označení pro různé předměty (*noha od stolu, oko na punčoše, hodinová ručička*) a také jako pomůcka při určování množství a míry (*palec, loket, stopa* atp.). Slovesa pohybu a smyslového vnímání se za pomoci metafor odkazují na jiné abstraktní procesy, např. komunikaci, emoce či sociální vztahy (*plazit se před někým, stát nohama na zemi, táhnout za jeden provaz*).²⁷

Ačkoliv reflexe tělesnosti v jazyce není (alespoň pro evropské prostředí) převratným objevem, nové poznatky a zejména **teorie konceptuálních/představových schémat** (v originále **image schema**) amerických badatelů Lakoffa a Johnsona vnesla do pole jazykovědy nové světlo. V souvislosti se zkoumáním motivace metafor přišli s myšlenkou, že naše myšlení je silně **vázáno na tělesnou zkušenost**. Vaňková a kolektiv potvrzují toto tvrzení běžnými příklady z českého jazyka: *nemá to hlavu ani patu, drží se zuby nehty, jde ve stopách svého otce, přišel tomu na kloub* a také hesly ze Slovníku spisovné češtiny, např. *vodí ho za nos, podrazil mu nohy, je to dobrák od kosti, má ostré lokty* atp.²⁸

Fyzická zkušenost lidského těla, zkušenost zprostředkovaná smysly hraje v naší mysli a jazyce vskutku zásadní roli. Naše tělo totiž dle teorie konceptuálních schémat vnímáme jako ohraničený objekt s vnitřkem a vnějškem – „**nádobu**“ (*nemá to hlavu ani patu, drží se zuby nehty, jde ve stopách svého otce, přišel tomu na kloub*). Časté je také ve spojitosti s tělesnou zkušeností uváděno schéma „**části a celek**“ (tělo sestávající se z torza, hlavy a údů), „**centrum a periferie**“²⁹(*srdce Evropy*), ale také „**spojení**“ zejména ve vztahu k sociálnímu kontaktu a vztahům (*manželský svazek, navázat známost, být s někým ve spojení*).³⁰ Tato schémata jsou svědectvím o antropocentrismu v jazyce a naší ukotvenosti v prostoru. Význam těla a lidské perspektivy je však pozorovatelný nejen ve slovní zásobě, ale také např. ve způsobu tvoření gramatických kategorií, jak je tomu např. u číslovek ve slovanských jazycích (a zejména pak v polském jazyce) s pozůstatky duálu. Antropocentrismus v jazyce se projevuje už v samotné kvantitě lexikálních jednotek souvisejících s člověkem. Nezpochybnitelný je také antropocentrický charakter

²⁷ VAŇKOVÁ, I. : *Nádoba plná řečí*. Praha: Karolinum, 2007.

²⁸ VAŇKOVÁ, I. et al. : *Co na srdci, to na jazyku*. Praha: Karolinum, 2005.

²⁹ Ostatně také v anatomii nacházíme u anatomické stavby těla na dělení rovin na mediální a laterální, což odpovídá centru a periferii lidského těla.

³⁰ VAŇKOVÁ, I. et al. : *Co na srdci, to na jazyku*. Praha: Karolinum, 2005.

běžné frazeologie. Člověk se prostřednictvím jazyka sám staví do centra pozornosti a považuje se za nadřazeného jiným bytostem. Vaňková a kolektiv³¹ zmiňují práce Pajdzińské a Tokarského z 90. let, které dokládají tuto skutečnost na základě analýzy hodnocení a opozice „člověk-zvíře“, kde lidské je vždy v lidském stínu považováno za negativní (např. *nadávky: vůl, kráva, osel, husa či chovat se jako zvíře, sklapnout zobák* atp.)

2.3.3 Konceptuální metafora Lakoffa a Johnsona

Podle Tabakowské³² je metafora (z řeckého *metapherein* přenášet) založena na pojmenování věci nebo jevu na základě podobnosti mezi dvěma věcmi. Od dob Aristotela, který metaforu představil jako druh tropu ve svých dílech *Poetika*³³ a *Rétorika*, se k ní přistupovalo výhradně jako k jazykovému jevu, jenž má obohatit umělecký text a prokázat autorovu invenci. V každodenní komunikaci má však figurativní jazyk také své nezastupitelné místo, např. *jde to s ním s kopce, byli zcela ponořeni do hovoru, ten příběh byl nemastný neslaný, má v tom guláš* atp. Croft a Cruse podotýkají, že metafor užíváme z různých důvodů, ať už je cílem získat si od příjemce větší pozornost či mu zpřístupnit jinak obtížně pochopitelný obsah komunikátu.³⁴ S metaforami se proto můžeme velice často setkat v publicistickém diskurzu, kde mají úkol především nadlehčit sloh tak, aby byl výraznějším, názornějším a tak i přístupnějším čtenáři. Novinové články jsou plné obrazných vyjádření typu: *sněhová nadílka potěšila jen lyžaře, krize ve vládě vrcholí, jeho kariéra je zatím ve hvězdách* atp. V neposlední řadě se ani oblast (exaktních) věd usilujících o co největší přesnost a jednoznačnost bez metafor (často plnících poznávací funkci) neobejde: v jazykovědě analyzujeme *větnou stavbu*, hledáme *kořen slova*, mluvíme o *sémantickém poli*, v matematice zase pracujeme s *rameny úhlu* atp.³⁵

Lakoff a Johnson v 80. letech však publikací své průlomové knihy *Metafory, kterými žijeme* způsobili v pojetí metafory doslova revoluci. Spíše než jako druh vyjádření jí tito američtí lingvisté považují za **princip, jímž je utvářena naše**

³¹ VAŇKOVÁ, I. et al. : *Co na srdci, to na jazyku*. Praha: Karolinum, 2005.

³² TABAKOWSKA, E.: *Kognitywne podstawy języka i językoznawstwa*. Kraków: UNIVERSITAS, 2001.

³³ ARISTOTELÉS: *Poetika*. Praha: Gryf, 1993.

³⁴ CROFT, W. - CRUSE, D. A. : *Cognitive Linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.

³⁵ VAŇKOVÁ, I. et al. : *Co na srdci, to na jazyku*. Praha: Karolinum, 2005.

kognitivita³⁶. Substituční teorii metafory (pouhé nahrazení výrazu jiným metaforickým při zachování stejného významu) tedy nahradili **teorií konceptuální (pojmové, kognitivní) metafory**, která je jedním ze základních kamenů kognitivní lingvistiky. V jejím rámci je chápána primárně jako pojmová a pojmotvorná záležitost, přirozená a neuvědomovaná součást lidského vnímání světa, každodenního prožívání a myšlení.

Příklady pojmové metafory: ČAS JSOU PENÍZE, SPOR/ARGUMENTACE JE VÁLKA, ŽIVOT JE NÁDOBA či MYŠLENKY JSOU JÍDLO, demonstrují korelaci mezi „*source a target domain*“, strukturou **zdrojové oblastí** (též tématu), která se přenáší do **oblastí cílové** (nosiče).³⁷ Lakoff a Johnson rozdělují metafory na tři základní druhy: **strukturní, orientační a ontologické**. Všechny jsou podmíněny naší tělesnou zkušeností. Jak uvádí Vaňková v souladu s teorií konceptuální metafory, pro pojmové uchopení abstrakt (např. nálad či citových stavů atp.) používáme jiných pojmů, které jsou spojeny s fungováním našich smyslů, s naší tělesnou zkušeností.³⁸ V případě **strukturní** metafory rozumíme jednomu jevu prostřednictvím druhého, kde zdrojová oblast čerpá obvykle z konkrétní, smyslové, tělesné zkušenosti a cílová spíše bývá abstraktní (*ztratil celý den, má před sebou velký úkol, už je to za mnou, ta změna jej nakopla*). Metafory **orientační** jsou silně motivačně zakořeněny v tělesné a kulturní zkušenosti člověka a jeho orientace v prostoru. Vztahují se k vertikalitě lidského těla, které je v typicky vzpřímené poloze. Z tohoto důvodu je (přinejmenším ve vyspělé kultuře) vše co je nahoře považováno za pozitivní, a to co je dole naopak za negativní. Jedná se o dimenze NAHOŘE-DOLE, UVNITŘ-VNĚ, BLÍZKO-DALEKO atp. (*byl povýšen, musí dohnat, co zameškal, je na vrcholu kariéry, nesaží mu ani po kotníky*). Konečně **ontologické** metafory, mezi něž řadí Lakoff a Johnson také personifikaci, jsou spojeny založená na naší zkušenosti s konkréty (s reálnými, hmatatelnými objekty), kterou aplikujeme na abstrakta (*má křehkou psychiku, tížila jej zodpovědnost, našel lásku svých snů*)³⁹. Pro doplnění je v této práci konceptuální metafoře ve vztahu k průkopnickému dílu Lakoffa a Johnsona věnována ještě další kapitola.

³⁶ VAŇKOVÁ, I.: *Nádoba plná řečí*. Praha: Karolinum, 2007.

³⁷ LAKOFF, G. - JOHNSON, M.: *Metafory, kterými žijeme*. Přel. M. Čejka. Brno: Host, 2002.

³⁸ VAŇKOVÁ, I.: *Obraz světa v mateřském jazyce (K předpokladům a principům zkoumání)*. In *Přednášky z 51. běhu Letní školy slovanských studií*. Praha: UK FF, 2008.

³⁹ VAŇKOVÁ, I. et al.: *Co na srdci, to na jazyku*. Praha: Karolinum, 2005.

2.3.4 Přirozená kategorizace s důrazem na prototyp/stereotyp

Kategorizaci lze považovat za hlavní způsob, jakým zpracováváme zkušenosti. Díky tomuto procesu se nám mnohvrstevnatý svět jeví jako smysluplný a uspořádaný, což je pro naši existenci a přežití nezbytné. Croft a Cruse uvádí⁴⁰, že konceptuální kategorie mohou být považovány za kognitivní nástroje s mnoha obecnými funkcemi, např. učení, plánování, komunikace a ekonomizace. Lakoff staví ve své průkopnické práci s výstižným názvem *Ženy, oheň a nebezpečné věci, co kategorie vypovídají o naší mysli* do opozice dva různé přístupy k myšlení: tradiční - objektivistický a nový – kognitivistický experiencialismus též nazývaný jako zkušenostní realismus.⁴¹

V kontextu aristotelského klasického přístupu jsou kategorie definovány pouze vlastnostmi společnými pro všechny členy. Přitom vlastnosti, které jim společné jsou považovány za vlastnosti definující tuto kategorii. Jsou charakterizovány bez ohledu na tělesnou povahu bytostí, které jsou činiteli kategorizace a doslovností. Nejlépe lze takto pojaté kategorie popsat na základě schématu „nádoba“. Některé exempláře do „nádoby“ zapadnou a mohou do ní být vloženy (jelikož splňují všechna kritéria, která jsou považována za podstatná), zatímco jiné nikoli.⁴²

Od dob Aristotela až po pozdní práce Wittgensteina (s myšlenkou rodinné podobnosti) se nikdo klasickou teorií nepokusil zpochybnit, s příchodem kognitivistických věd se však na základě výzkumů přejatých z různých disciplín (zejména psychologie) objevila kritika s přesvědčivými argumenty.

Do protikladu k zhruba 2000 let přijímané teorii se dnes staví nové a čím dál populárnější pojetí „**přirozené kategorizace**“, které považuje za její princip naši tělesnou zkušenost a způsob, jakým používáme imaginativní mechanismy. Vychází **z teorie prototypů a bazových kategorií** americké psycholožky Eleanor Roschové, dobře propracované komplementární alternativy k tradičnímu přístupu, která jej modifikuje tak, aby byl v souladu s novými objevy.⁴³ Na rozdíl od konceptu „nádoby“ a nálepek vyhovuje či nevyhovuje, pohlíží Roschová na exempláře v kategorii spíše jako na více či méně reprezentativní. Kategorie je tedy vytvářena na základě schématu centrum – periferie, přičemž v centru se nalézají nejtypičtější, ideální příklad, neboli

⁴⁰ CROFT, W. - CRUSE, D. A.: *Cognitive Linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.

⁴¹ LAKOFF, G.: *Ženy, oheň a nebezpečné věci: co kategorie vypovídají o naší mysli*. Přel. D. Lukeš. Praha: Triáda, 2006.

⁴² VAŇKOVÁ, I. et al.: *Co na srdci, to na jazyku*. Praha: Karolinum, 2005.

⁴³ Tamtéž.

prototyp. Ostatní členy kategorie jsou pak méně či více vzdáleny od ideálu, přičemž některé se nacházejí až na samotné hranici, jejíž přechod není striktně vymezen.⁴⁴

Z vlastní zkušenosti víme, že hranice kategorií jsou také nastaveny v různých jazycích různým způsobem. To je dáno odlišným jazykovým obrazem světa, který reflektuje kulturu a zvyky jednotlivých národů. Např. angličtina na rozdíl od češtiny nerozlišuje dvě různé činnosti mýt a prát a používá pro jejich označení pouze jedno sloveso *to wash*. V našem jazyce zase naopak nenajdeme zvláštní kategorii pro domácí zvířata, která je v angličtině zastřešena dosti frekventovaným slovem *pet*.⁴⁵

2.3.5 V reflexi významu důraz na konotace

V kognitivní lingvistice se význam chápe docela jinak než jak tomu je v strukturalistickém pojetí. Tam je význam slova považován za uzavřený soubor sémantických příznaků (sémů), který je hierarchicky budovaný a pokud je potřeba rozložitelný a popsitelný užitím sémické analýzy. Sémy (jejichž počet je ohraničen) nemají jazykovou formální podobu a slouží jen potřebám lingvistické reflexe.⁴⁶ Vaňková a kolektiv objasňují principy vytváření slovníkové (vědecké) definice: "

„Chceme-li nějakou věc definovat, pak ji vlastně pro sebe „o-hraničujeme“ (*defino*): jako bychom od ní ve dvou fázích odsouvali všechno, čím není, a ona nám tak mohla zůstat na jevišti sama, jakoby osvícena reflektorem.“⁴⁷

Na příkladu slova *vázy* dále stejné autorky uvádějí, že v tradiční slovníkové definici musí být povinně zahrnutý tzv. sém generický (významový prvek nadřazeného pojmu), zde „nádobu“ a sém specifikační „na řezané květiny“.⁴⁸ Takové definice jsou intenzivní (koncentrují se spíše na obsah významu než jeho rozsah) a ve snaze o co největší exaktnost a uzavřený popis staví do popředí denotaci. Konotaci naopak nechávají opomíjeným prvkem.

⁴⁴ VAŇKOVÁ, I. et al. : *Co na srdci, to na jazyku*. Praha: Karolinum, 2005.

⁴⁵ Tamtéž.

⁴⁶ Tamtéž.

⁴⁷ VAŇKOVÁ, I. et al. : *Co na srdci, to na jazyku*. Praha: Karolinum, 2005, s. 78.

⁴⁸ Tamtéž.

V odlišně pojatých **kognitivních definicích** (resp. **explikacích**⁴⁹) je zohledněna těsná provázanost jazykových procesů s procesy poznávacími a také naší subjektivní tělesnou zkušeností. Konotace reflektující prožívání přirozeného světa s přirozeným jazykem a obraz skutečnosti bývají pro stoupence kognitivismu klíčovou složkou významu. Významové definice vymezující slova, která reprezentují zkušenost rodilých mluvčích v přirozeném světě, tedy nemají stejný charakter jako ty vztahující se v kontextu vědy k odborným termínům. Vaňková a kolektiv uvádějí⁵⁰, že kognitivní definice významu vzniká na základě popisu charakteristických, prototypových vlastností předmětu (těch, které jsou rozšířené v textech a mají své stálé místo v jazyce). Význam zde není chápán pouze jako soubor sémů, ale spíše jako celistvý obraz, obraz daného jevu, což zahrnuje veškeré asociace, které si při setkání s daným výrazem vybaví průměrný rodilý mluvčí daného jazyka. Prototypové pojetí významu pro svou subjektivitu tedy nachází své využití zejména při popisu běžného přirozeného „naivního“ obrazu světa. Vychází z frazeologie, vztahuje se ke každodenní komunikaci, folklórním a uměleckých textům, také k reklamě a uplatňuje se tak v tzv. antropocentrických stylech jazyka⁵¹.

2.4 Klíčové publikace kognitivně orientované lingvistiky

2.4.1 Metafory, kterými žijeme

Tato výjimečná publikace dvojice autorů George Lakoffa a Marka Johnsona s příznačným názvem *Metaphors We Live By* poprvé vyšla v roce 1980 v prostředí americké Univerzity v Chicagu. V češtině byla publikována později v roce 2002 pod titulem *Metafory, kterými žijeme* v překladu Mirka Čejky. Lze ji považovat za jedno ze zakládajících a stěžejních děl tzv. kognitivní vědy, jenž zahrnuje poznatky z různých vědních odvětví jako např. filozofie, lingvistiky, psychologie, sociologie atd. Jedná se o přelomové dílo v pohledu na metaforu, v jehož rámci autoři demonstrují svou základní myšlenku, že metafora není jen pouhým básnickým prostředkem, jazykovou inovací, čili produktem umělecké invence, jevem jazyka neobvyklého, nýbrž je základním

⁴⁹ V polské odborné literatuře se charakteristika významu v kognitivním pojetí označuje spíše tímto způsobem.

⁵⁰ VAŇKOVÁ, I. et al. : *Co na srdci, to na jazyku*. Praha: Karolinum, 2005.

⁵¹ Tamtéž

mechanismem, za pomoci kterého chápeme a organizujeme svou zkušenost, následně utřídíme své pojmy a ve výsledku vše převádíme do jazykové podoby.⁵² Skutečnost, že náš pojmový systém má povětšinou metaforickou povahu lze tedy doložit právě na základě zkoumání jazykového materiálu. S metaforami (obraznými vyjádřeními) se setkáváme nejen v každodenní komunikaci, ale můžeme je také nalézt v odborné terminologii mnoha exaktních věd jako je např. matematika či fyzika (*kořen rovnice, materiál stárne, výkon se snižuje* atp.). V kognitivně orientované knize Lakoff a Johnson uvádějí nespočet příkladů z běžného jazyka, které mají za úkol ukázat metaforu ze zcela odlišné perspektivy – jako **mentální jev**. Tvrdí, že méně vyhraněné pojmy (pojmy abstraktní, nebo např. city či myšlenky) částečně interpretujeme z hlediska vyhraněnějších (a obvykle konkrétnějších) pojmů, které jsou přímo založeny na naší přímé (vyhraněné, konkrétní, často tělesné) zkušenosti⁵³. Zkušenost zprostředkovaná našimi smysly, naše „**tělesné myšlení**“ se skutečně promítá v mnoha uzuálních metaforách (často ve frazémeh) popisujících vlastnosti osob, mentální a společenské jevy atp. Pro větší názornost je nasnadě uvést samotné příklady z knihy: *myšlenky jsou lidé (je otcem moderní biologie, vdechl do této myšlenky nový život) láska je pacient (už se zase dostáváme pomalu na nohy) či oči jsou údy (nemůže odpoutat své oči od jeho tváře, přeběhla očima po všech předmětech v místnosti)*.⁵⁴

Tento inovativní a mnohem hlubší kognitivně orientovaný přístup k metafoře, kterou vysvětluje jako chápání a prožívání jednoho druhu věci z hlediska jiné věci⁵⁵ je přitom v rozporu s tisíce let vžitou definicí jejího tvůrce Aristotela, který ji ve své *Poetice* popisuje čistě ve vztahu k jazyku jako: „Přenesení jména z jedné věci na druhou, a to buď z rodu na druh, nebo z druhu na rod, nebo z jednoho druhu na jiný“.⁵⁶ Zatímco v lingvistice se tradičně metafora těší pozornosti hlavně v rámci lexikologie a frazeologie (viz. somatické frazeologismy), v kognitivní lingvistice nachází díky publikacím Lakoffa a Johnsona zcela novou perspektivu a širší uplatnění.

V závěrečné části publikace jsou také představeny argumenty, jenž mají vyvrátit doposud rozšířené a přijaté mýty objektivistické tradice ve filozofii a lingvistice (např. objektivní je rovno racionálnímu, subjektivita je nebezpečná, slova mají pevné významy,

⁵² LAKOFF, G. - JOHNSON, M. : *Metafory, kterými žijeme*. Přel. M. Čejka. Brno: Host, 2002

⁵³ Tamtéž.

⁵⁴ Ačkoliv ve většině jazyků světa můžeme najít identické či obdobné (univerzální) metafory, existují takové příklady, které jsou jen obtížně přeložitelné a specifické pouze pro určitý jazyk, což je podmíněno zejména historickým a kulturním vlivem.

⁵⁵ LAKOFF, G. - JOHNSON, M. : *Metafory, kterými žijeme*. Přel. M. Čejka. Brno: Host, 2002.

⁵⁶ ARISTOTELÉS : *Poetika*. Praha: Gryf, 1993.

svět se skládá z předmětu s inherentními vlastnostmi s vzájemně neměnnými vlastnostmi) mezi jejíž zastávce patří mimo jiné také nejznámější světový lingvista Noam Chomsky⁵⁷.

Medailonek Marka Johnsona

Profesor filozofie na Oregonské Univerzitě ve Spojených státech se zaměřuje na oblast filozofie jazyka, metafory, kognitivní vědy a vzájemný vztahu těchto disciplín. Do oblasti kognitivní lingvistiky přispěl ve spolupráci s G. Lakoffem vydáním *Metafor, kterými žijeme*, ale také publikací své vlastní knihy *The Body in the Mind: The Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason* (1987) v níž rozvinul svou teorii tzv. *image schéma* čili pojmových/ konceptuálních schémat. Ta je považována za základní pilíř konceptuální metafory, a to jak v jazyce, tak abstraktním myšlení. Mezi jeho další knižní publikace patří: *Moral Imagination: Implications of Cognitive Science for Ethics* (1993) či *Philosophy in the Flesh. The Embodied Mind and Its Challenge to Western Thought* (1999).⁵⁸

Medailonek George P. Lakoffa

Autor četných knižních publikací, z nichž nejznámější jsou monografie *Ženy, oheň a nebezpečné věci a Metafory, kterými žijeme*, působí jako profesor kognitivní vědy a lingvistiky na Kalifornské Univerzitě v Berkeley ve Spojených státech amerických. Hlavní oblastí jeho zájmu je pojmová analýza v rámci kognitivní lingvistiky, kde se blíže zaměřuje na metaforické systémy pro pojmy jako je čas, událost, příčiny, city, morálka, politika atd. Zkoumá také jejich projev v jazykové podobě v různých jazycích. Zabývá se také v rámci kognitivní sociální vědy aplikacemi kognitivní sémantiky. Studuje důsledky kognitivní vědy pro filozofii ve spolupráci s výzkumníkem Markem Johnsonem. Zaobírá se také tématem neurálních reprezentací neurálních základů pojmových systémů a jazyka. V poslední době se také věnuje kognitivním metaforickým strukturám v matematice. Mezi jeho další publikace patří

⁵⁷ Georgie Lakoff je bývalým žákem a současně kritikem této autority.

⁵⁸ LAKOFF, G. - JOHNSON, M. :*Metafory, kterými žijeme*. Přel. M. Čejka. Brno: Host, 2002.

např. *More Than Cool Reason* (1989), *Where Mathematics comes From* (2000) či *Don't Think of an Elephant: Know Your Values and Frame the Debate* (2004).⁵⁹

2.4.2 Ženy, oheň a nebezpečné věci

Tato již druhá publikace lingvisty George Lakoffa bývá společně s *Metaforami, kterými žijeme* považována za ústřední dílo „kognitivní revoluce“ v jazykovědě. Dominik Lukeš, autor českého překladu originálu *Women, Fire and Dangerous Things*, se ve vztahu k vydání této knihy vyslovuje:

„Lakoff se pustil do mnohem rozsáhlejšího projektu než Langacker se svou kognitivní gramatikou, pokusil se postavit nové základy studia lidského myšlení a tím i nové základy kognitivní vědy, která se tak poprvé začíná vážně zabývat lidským myšlením v kontextu lidského života.“⁶⁰

Již samotný titul *Ženy, oheň a nebezpečné věci* implikuje úlohu a zaměření této publikace. Tyto na první pohled nesourodé prvky totiž na základě určitých sdílených vlastností něco spojuje – patří do stejné kategorie. Název knihy je přitom založen na skutečně existující kategorii existující v jednom australském domorodém, dnes již téměř vymřelém jazyce. Ta opravdu obsahuje prvky, jako jsou ostré věci zbraně, oheň a osoby ženského pohlaví.⁶¹

Kategorizace, jež je klíčovým tématem tohoto Lakoffova vrcholného díla, je považována za jeden ze zásadních mechanismů strukturace našich zkušeností. Díky tomuto procesu jsme schopni se lépe orientovat ve světě a všech jeho dimenzích. Z tohoto pochopitelného důvodu všichni živočichové kategorizují, čili rozrůžňují, co je bezpečné či naopak nebezpečné, vhodné jako potrava atp. Lakoff a Johnson v jiné společné práci dokonce tvrdí, že i tak primitivní organismus jako améba kategorizuje.⁶² Ve své práci se Lakoff opírá zejména o **koncept kategorizace na základě prototypu/stereotypu psycholožky E. Roschové** (přitom neopomíná zmínit ani

⁵⁹ LAKOFF, G. - JOHNSON, M. : *Metafory, kterými žijeme*. Přel. M. Čejka. Brno: Host, 2002

⁶⁰ LUKEŠ, D. : O knize, jejím autorovi a kognitivní lingvistice. In LAKOFF, G. : *Ženy, oheň a nebezpečné věci: co kategorie vypovídají o naší mysli*. Přel. D. Lukeš. Praha: Triáda, 2006, s. 588.

⁶¹ LAKOFF, G.: *Ženy, oheň a nebezpečné věci: co kategorie vypovídají o naší mysli*. Přel. D. Lukeš. Praha: Triáda, 2006, s. 25-66.

⁶² VANĀKOVÁ, I. et al. : *Co na srdci, to na jazyku*. Praha: Karolinum, 2005.

předchůdce Wittgensteina a jeho rodinné podobnosti).⁶³ Popírá tak svým přístupem objektivistické pojetí myšlení a klasickou tisíce let starou aristotelskou teorií založenou na přináležitosti objektu do kategorie na základě sdílených vlastností, teorii „nádoby“, do které daný prvek buďto zapadá nebo nikoliv. V úvodu vysvětluje své pojetí následujícím tvrzením:

„ Přístup k teorii prototypů, který zde předkládáme, přichází s tezí, že lidská kategorizace je v podstatě záležitostí jak lidské zkušenosti, tak představivostivnímání, motorické činnosti a kultury na jedné straně a metafory metonymie a mentální představivosti na straně druhé.“⁶⁴

Kniha se dá považovat za rozsáhlý, interdisciplinárně zaměřený vhled do problematiky lidského myšlení a principu kategorizace. Sdružuje poznatky z oborů, filozofie, psychologie, antropologie, matematiky, logiky, biologie, umělé inteligence, jež společně spadají pod kognitivní vědu. I přes obrovský přínos si však našla v řadách vědců, ať už kognitivistů či nikoliv, své kritiky.

Doplňuje je vlastním zkoumáním, včetně rozsáhlých jazykovědných případových studií, a poskytuje jednotný konceptuální rámec pro nové základy studia lidské mysli a tím i nové základy kognitivní vědy.

2.4.3 Základy kognitivní gramatiky Roberta Langackera

Společně s výše popsanými tituly *Metafory, kterými žijeme a Ženy, oheň a nebezpečné věci* se *Základy kognitivní gramatiky (Foundations of Cognitive Grammar, Volume 1, 2)*⁶⁵ Roberta Langackera řadí mezi klíčové publikace, které stály u zrodu kognitivní lingvistiky jako samostatné vědy. Ve skutečnosti se však nejedná o jednu samostatnou příručku, ale o dvě vydání z let 1987 a 1991 doplněné v pozdějších letech o další publikace. Kognitivní gramatika Langackera se zrodila z myšlenkové opozice

⁶³ LAKOFF, G.: *Ženy, oheň a nebezpečné věci: co kategorie vypovídají o naší mysli*. Přel. D. Lukeš. Praha: Triáda, 2006, s. 25-66.

⁶⁴ LAKOFF, G.: *Ženy, oheň a nebezpečné věci: co kategorie vypovídají o naší mysli*. Přel. D. Lukeš. Praha: Triáda, 2006, s. 22.

⁶⁵ LANGACKER, R. W.: *Foundations of cognitive grammar, Vol. 1: Theoretical Prerequisites*. Stanford, California: Stanford University Press, 1987. ; LANGACKER, R. W.: *Foundations of cognitive grammar. Vol. 2: Descriptive applications*. Stanford, California: Stanford University Press, 1991.

k dříve dominujícímu generativistickému hnutí Noama Chomského. Jak uvádí Lukeš⁶⁶, sám autor charakterizuje kognitivní gramatiku jako „strukturovaný inventář konvenčních symbolických jednotek“. Na rozdíl od formální gramatiky neobsahuje žádné zákazy a umožňuje mluvčím pro vyjádření použít vlastní významuplné struktury. Je to teorie založená na jazykovém úzu. Neprodukuje věty na principu algoritmu, ale tvoří pouze strukturovaný systém („inventář symbolických zdrojů“), jenž je součástí obecného lidského kognitivního systému.⁶⁷ Tato nová koncepce gramatiky zpočátku známá pod jménem „space grammar“ dnes představuje samostatný gramatický model, který mezi jazykovědci získává na popularitě. V tradici Langackera pokračuje John R. Taylor, jenž v roce 2002 vydal *Cognitive Grammar* (přel. do polštiny v roce 2007)⁶⁸. Po 5-ti letech byla následně tato příručka přeložena do polštiny pod redakcí E. Tabakowské.

Medailonek Roberta Langackera

Ronald Wayne Langacker je americký lingvista a emeritní profesor na Kalifornské Univerzitě v San Diegu. Je považován za jednoho ze zakladatelů kognitivní lingvistiky a tvůrce teorie kognitivní gramatiky, kterou na sklonku 90. let rozvedl ve dvou vydáních *Foundations of Cognitive Grammar*. Je autorem četných akademických článků a recenzí. Mezi lety 1997 až 1999 působil také jako prezident *Mezinárodní Asociace Kognitivní lingvistiky*.

2.4.4 Lexikon kognitivní lingvistiky

Poměrně novou publikací na poli dynamicky se rozvíjející kognitivní lingvistiky je *A Glossary of Cognitive Linguistics*⁶⁹ (v polském překladu *Leksykon językoznawstwa kognitywnego*) britského jazykovědce Vyvyana Evanse. Jedná se o první ucelený přehled a výklad nejzásadnějších termínů a teorií kognitivní lingvistiky. Stejně jako každá jiná nově vzniklá disciplína si i kognitivní lingvistika vytvořila svůj vlastní metajazyk, za pomoci kterého operuje s potřebnými pojmy. Tato věda nicméně, jak známo, není

⁶⁶ LUKEŠ, D. : O knize, jejím autorovi a kognitivní lingvistice. In LAKOFF, G. : *Ženy, oheň a nebezpečné věci: co kategorie vypovídají o naší mysli*. Přel. D. Lukeš. Praha: Triáda, 2006, s. 611.

⁶⁷ LUKEŠ, D. : O knize, jejím autorovi a kognitivní lingvistice. In LAKOFF, G. : *Ženy, oheň a nebezpečné věci: co kategorie vypovídají o naší mysli*. Přel. D. Lukeš. Praha: Triáda, 2006, s. 611-613.

⁶⁸ TAYLOR, J. R. : *Gramatyka kognitywna*. Přel. M. Buchta a Ł. Wiraszka. Kraków: UNIVERSITAS, 2007.

⁶⁹ EVANS, V. : *Leksykon językoznawstwa kognitywnego*. Přel. M. Buchta, M. Cierpisz, J. Podhorodecka, A. Cicala a J. Winiarska. Kraków: UNIVERSITAS, 2009.

programově homogenní. Má dva odlišné přístupy, což se zákonitě odráží v jejich nesourodé terminologii. Lexikon z tohoto důvodu obsahuje jak termíny obecné, pro obě odnože společné, tak vybrané termíny specifické, užívané výhradně v rámci jednoho konkrétního směru. Zcela jistě je však tato publikace (s odkazy na bohatou bibliografii tématu) vhodným vodítkem pro čtenáře, který se chce ve spleť problematice kognitivní lingvistiky zorientovat.

Také v této práci byl pro tento účel vytvořen trojjazyčný česko – polsko - anglický slovníček základních pojmů, který si klade za cíl alespoň částečně pokrýt mezeru v česky psané kognitivistické literatuře.

Medailonek Vyvyana Evanse

Vyvyan Evans je profesorem lingvistiky na Bangorské univerzitě v Anglii ve Škole lingvistiky a anglického jazyka. Je autorem četných monografií jako např. *How Words Mean*⁷⁰ (2009), kde mimo jiné představuje svou vlastní teorii lexikálních pojmů a kognitivních modelů **LCCM** (Theory of Lexical Concepts and Cognitive Models). Společně s Melanie Green je spoluautorem příručky *Cognitive Linguistics: An Introduction*⁷¹ z roku 2006, ze které vycházel při výběru hesel do výše představeného lexikonu. Působí jako hlavní editor časopisu *Jazyk a kognice (Language and Cognition)* působí jako hlavní editor a je prezidentem *Asociace kognitivní lingvistiky Spojeného království*.

2.5 Polský kognitivismus a jazykový obraz světa

V předchozích kapitolách byla zmínka o dělení kognitivní lingvistiky na dva rozdílné proudy. Nejedná se však o myšlenkově nekonzistentní směry, spíše se liší v aspektech jazyka, kterým přikládají větší či menší pozornost. Zatímco americký koncept akcentuje spíše tělesnou podstatu jazyka a celkově tíhne spíše k psycho- a neurolingvistice, evropská (polská, lublinská) odnož přihlíží k faktorům sociálním,

⁷⁰ EVANS, V. : *How Words Mean: Lexical Concepts, Cognitive Models, and Meaning Construction*. Oxford: OUP, 2009.

⁷¹ EVANS, V. – GREEN, M. : *Cognitive Linguistics: An Introduction*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2006.

studuje jazyk v úzkém sepětí s kulturou, která je sdílena určitým lidským společenstvím. V jádru se však zcela shoduje se základními tezemi americké doktríny.⁷²

Zrod kulturně - kognitivní lingvistiky v Evropě byl zásadně ovlivněn fenomenologickou a hermeneutickou filozofií E. Husserla, M. Heideggera. Inspiraci čerpal i z evropské tradice Humboldta a Herdera, což dokládá jeho silné filozofické ukotvení. Jedním z východisek byl však také jazykový determinismus, realismus a hypotéza etnolingvistů Sapira a Whorfa.⁷³

Evropský směr se začal formovat v 80. letech 20. století v okruhu polských jazykovědců z Lublinské Univerzity, jež jej zastřešili termínem **Jazykový obraz světa (JOS)**. S jeho vznikem jsou spojovány autority R. Tokarski, A. Pajdzińska a zejména pak **Jerzy Bartmiński**. Krom četných monografií tito vědci shrnuli klíčové problémy JOS do tzv. **červených sborníků** (např. *Językowy obraz świata* (1990), *Konotacja* (1988), *Językowa kategoryzacja świata* (1996)), vydali monumentální *Słownik stereotypów i symboli ludowych* (1996) a od roku 1988 jednou ročně publikují pod redakcí Bartmińského časopis *Etnolingwistyka*.⁷⁴ Z tohoto důvodu byl tento směr zpočátku spojován zejména v souvislosti s etnolingvistikou a folklorními texty. V současnosti je však JOS velice populárním a široce pojatým multidisciplinárním přístupem, kterým se zabývají i další významná univerzitní pracoviště ve Wroclavi a Varšavě. Na Univerzitě ve Wroclavi je vůdčím představitelem kulturní lingvistiky a redaktorem časopisu *Jazyk a kultura* J. Anusiewicz. Na katedře polonistiky Varšavské univerzity pod hlavičkou projektu mezinárodního srovnávacího výzkumu v oblasti kognitivní sémantiky zase působí R. Grzegorzczuková a K. Waszaková. V neposlední řadě stojí za zmínku díla (zejména překlady a redakce stěžejních děl světové kognitivní lingvistiky) E. Tabakowské, translatožky z Jagellonské Univerzity v Krakově, která je také členem Polské asociace kognitivní lingvistiky.

Jazykový obraz světa je v současnosti mezi jazykovědci často skloňovaným pojmem. Obvykle bývá v literatuře popisován za pomoci relativistické metafory „**brýlí, přes které nahlížíme na svět**“. Za takové brýle je zde přitom považován mateřský jazyk. Pod nimi však máme oči, které reprezentují univerzální vidění, společné

⁷² VAŇKOVÁ, I. et al. : *Co na srdci, to na jazyku*. Praha: Karolinum, 2005.

⁷³ VAŇKOVÁ, I.: Kognitivní lingvistika v kulturních souvislostech. In KRÁMSKÝ, D. (ed.): *Kognitivní věda dnes a zítra*. Liberec: Bor, 2009.

⁷⁴ VAŇKOVÁ, I.: Kognitivně-kulturní inspirace z Polska. *Slovo a slovesnost*, 1999, roč. 60, č. 3.

pro všechny⁷⁵, tj. podloží veškerých kognitivních operací, které lze zaznamenat v každém jazyce.⁷⁶

Vaňková polskou kognitivní lingvistiku JOS charakterizuje následovně: „(...) v popředí je to, co je spojeno s myslí kolektivní: studium jazyka jako obrazu světa, v přímé souvztažnosti národního jazyka s národní kulturou.“⁷⁷ Na rozdíl od instrumentálního pojetí jazyka jako nástroje je tedy jazyk vnímán spíše jako „obraz světa, způsob jeho pochopení a uchopení, jeho specifická interpretace“.⁷⁸ Cílem zkoumání je zde přitom postupné odkrývání obrazu světa, kde se konceptuální systémy daného jazyka rekonstruují za pomoci sémanticky orientovaného studia lexikálních jednotek (příp. celých lexikálních a sémantických polí).⁷⁹

Uveďme si pro doplnění a porovnání alespoň dvě **definice JOS**, jak je můžeme nalézt u Vaňkové a kol.⁸⁰:

Jazykový obraz světa je dle Bartmiňského, jednoho z jeho tvůrců:

„V jazyce uložená interpretace skutečnosti, kterou je možno chápat jako souhrn soudů o světě. Mohou to být soudy buď ustálené v samém jazyce, v jeho gramatických formách, ve slovníku, ve fixovaných textech (např. v příslovích), nebo jazykovými formami a texty pouze implikované.“

Grzegorzcyková jej definuje jako:

„... způsob chápání světa (jeho percepce, konceptualizace), který lze vyčíst z jazykových faktů, tj. z flektivních a derivačních zákonitostí jazyka, z frazeologie, synonymických skupin, svědčících o svébytné kategorizace světa, a konečně i z konotací a stereotypů spjatých s pojmenováváním objekty.“

⁷⁵ Studium univerzálií se zabývá známá polská lingvistka Anna Wierzbicka, jež proslula vydáním (v rámci této práce překládané) knihy *Język – umysł – kultura* (1999) a zejména pak kapitolou *Znaczenie nazw kolorów i uniwersalia widzenia*.

⁷⁶ VAŇKOVÁ, I.: Kognitivní lingvistika v kulturních souvislostech. In KRÁMSKÝ, D. (ed.): *Kognitivní věda dnes a zítra*. Liberec: Bor, 2009.

⁷⁷ VAŇKOVÁ, I.: *Nádoba plná řečí*. Praha: Karolinum, 2007, s. 47.

⁷⁸ VAŇKOVÁ, I.: Kognitivně-kulturní inspirace z Polska. *Slovo a slovesnost*, 1999, roč. 60, č. 3, s. 214.

⁷⁹ VAŇKOVÁ, I.: Člověk a jazykový obraz (přirozeného) světa. *Slovo a slovesnost*, 1999, roč. 60, č. 4.

⁸⁰ VAŇKOVÁ, I. et al.: *Co na srdci, to na jazyku*. Praha: Karolinum, 2005.

Abychom dokázali pochopit, jakým způsobem se uplatňuje JOS v praxi, uvedme si pár českých příkladů jazykového a kulturního obrazu slov (kognitivních explikací) ve srovnání s klasickými definicemi, tak jak je známe ze Slovníku spisovné češtiny (SSČ)⁸¹.

Slovníková definice SSČ (usilující o co největší encyklopedičnost, exaktnost):

Kočka - malá kočkovitá šelma, zprav. chovaná v domácnosti“

Jaro – „roční období od 21.3 do 20.6“

Vráska – „rýha v kůži vzniklá jejím scvrknutím“

Kognitivně a kulturně pojatá explikace (s důrazem na konotace):

Kočka – zvíře s jemným kožíškem, které můžeme hladit a mazlit se s ním; je užitečná tím, že loví myši; ráda pije mléko; mňouká; je hravá; umí v sebeobraně vystrčit drápky; nemá se ráda se psy (*jsou na sebe jako pes a kočka*); je krásná a ladná (označení pro dívku – *kočka*) ; má nejčastěji zelené oči (*oči kočičí*) atd.

Jaro – *jaro života*; roční období, kdy se celá příroda probouzí ozimě a začíná růst; pražské jaro; svěžest, mládí, naděje; *je tomu již řada jar*

Vráska – konotace se stářím a starostmi, *stařecí věk vrásky přináší, přidělová jí to vrásky, za tento rok jí přibylo mnoho vrásek, sedí před zrcadlem a počítá vrásky*

Tyto příklady dokládají skutečnost, že JOS vychází z pohledu, zkušenosti průměrného rodilého mluvčího daného jazyka v horizontu přirozeného světa (poskytuje „**naivní obraz světa**“) a zásadně se odlišuje od exaktního obrazu vědeckého. Jazykový a kulturní obraz však, jak uvádí Vaňková⁸², odpovídá skutečnosti jen do určité míry (např. kočky se někdy kamarádí se psy). Je však nutným předpokladem pro každého mluvčího, který se chce v daném jazyce a jeho kultuře orientovat tak, aby byl schopen

⁸¹ Uvedené příklady byly z části převzaty ze zde citovaných děl Vaňkové (1999; 2009).

⁸² VAŇKOVÁ, I.: Kognitivní lingvistika v kulturních souvislostech. In KRÁMSKÝ, D. (ed.): *Kognitivní věda dnes a zítra*. Liberec: Bor, 2009.

porozumět textům v běžné komunikaci, ale také textům uměleckým (zejména pak básnickým), anekdotám, a jazyku reklamy.

Jazykový obraz světa je⁸³:

- **heterogenní**, tj. je rozrůzněný jak teritoriálně, sociálně tak i stylově. Lišit se bude specifický JOS tak jak je zprostředkováván za pomoci publicistických a reklamních textů či textů uměleckých od běžné každodenní komunikace,
- **dynamický**, tj. proměňuje se v průběhu času a dějinného vývoje. Např. pod vlivem jiných jazyků, globalizaci či vnějších zásahů se proměňují jazykové stereotypy (*Cikán – Rom*), a to ačkoliv jeho základ zděděný po předcích je velice starý a téměř neměnný,
- **výběrový**, tj. každý JOS na určité aspekty reality klade jiný důraz. Např. eskymácké jazyky mají názvy pro různé druhy sněhů, ruština výrazněji rozlišuje světle a tmavě modrou barvu atp.,
- **axiologický**, tj. je protkán hodnocením a zaujatostí. Na základě parametrů „lidské“ tvoří opozice mé, naše, vlastní versus cizí, jiné, nevlastní apod.,
- **Integrální a kontextuální**, tj. stírají se rozdíly mezi slovníkovou, jazykovou definicí a reflexí encyklopedickou, teoretickou.,
- **Transcendentní**, tj. jazyk překračuje své meze, JOS obsahuje v sobě svůj vlastní metajazyk, pomocí kterého se sám reflektuje.

2.6 Kognitivní lingvistika v českém prostředí

Doposud tato práce pojednávala o myšlenkách, dílech a výzkumech dvou základních proudů kognitivní lingvistiky, jenž dominují v zahraničí. Pokud však nahlédneme do českého prostředí, zjistíme, že kognitivně orientovaná lingvistika si u nás teprve hledá svou cestu. Ačkoliv již byla vydána hrstka monografií, odborných článků a překladů základních zahraničních děl, jejich počet se nezdá být pro expanzi tohoto směru v české jazykovědě dostačující. V podstatě jediným pracovištěm, kde se touto

⁸³ Převzato z VAŇKOVÁ, I. et al.: *Co na srdci, to na jazyku*. Praha: Karolinum, 2005, s. 52-56.

problematikou do hloubky zabývají, je *Ústav českého jazyka a teorie komunikace* na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy Praze. Bohemistka **Irena Vaňková** je zcela bezpochyby nejdůležitější osobností české kognitivní lingvistiky, která se zasloužila svými četnými publikacemi o zpřístupnění teorie Jazykového obrazu světa (JOS) českému čtenáři. Doposud vydala (také jako spoluautorka) dvě velké monografie nesoucí názvy *Co na srdci to na jazyku (2005)* a *Nádoba plná řeči. Člověk, řeč a přirozený svět (2007)*. Ačkoliv nemají charakter klasických příruček jako *Úvod do kognitivní lingvistiky* - výše uvedeném českém překladu M. Schwarzové, poskytují ucelený přehled o základních tezích a přístupech tohoto dynamicky se rozvíjejícího směru. Nesmírným přínosem je také spousta příkladů z češtiny, které nám poskytují vhled do JOS našeho mateřského jazyka. Je přitom logické, že z důvodu jazykových, historických a kulturních podobností nachází drtivá většina českých kognitivně orientovaných výzkumů a prací (včetně diplomových) svou inspiraci u kolegů z Polska, kde je tento směr již velice dobře rozvinut.⁸⁴ Doposud byly u nás vydány, i když poměrně s velkým zpožděním, překlady dvou stěžejních děl *Metafory, kterými žijeme* a *Ženy, oheň a nebezpečné věci*. Chybí však (ve srovnání s polským prostředím) *Kognitivní gramatika* Taylora, *Lexikon kognitivní lingvistiky* Evanse, a vlastně jakákoliv obecná vstupní příručka do JOS psaná perem českého autora. Vaňková však podává pro všechny tyto nedostatky české kognitivní lingvistiky pochopitelné vysvětlení⁸⁵:

„ Česká jazykověda se ve svých hlavních proudech věnuje zatím spíše jiným problémům, zajímají ji zejména vlastnosti jazyka jakožto systému, a pak ovšem to, jak se systémové vlastnosti realizují v komunikaci. (...) Ony hlavní proudy bychom mohli označit jako lingvistiku strukturní, resp. funkčně-strukturní, a lingvistiku orientovanou komunikačně, resp. pragmaticky. Vzhledem k nim představuje kognitivní lingvistika komplementární přístup, akcentující – oproti strukturalistickému důrazu na vztahy mezi prvky systému i oproti akcentaci faktorů pragmatických, tj. toho, co je spojeno s komunikanty a komunikační situací vůbec – třetí aspekt znaku: sémantiku, vztah „věci a slova“, tak jak se promítá ve významu, jak je pojmově reflektován člověkem a lidským společenstvím,

⁸⁴ Viz. VAŇKOVÁ, I.: Kognitivně-kulturní inspirace z Polska. *Slovo a slovesnost*, 1999, roč. 60, č. 3, s. 214.

⁸⁵ VAŇKOVÁ, I.: *Nádoba plná řeči*. Praha: Karolinum, 2007, s. 48-49.

utvářen v kognitivních strukturách, podmíněn psychofyzickým ustrojením člověka i kulturním společenstvím, které ho zásadně modifikuje.“

V mnoha člancích Vaňková apeluje⁸⁶ na potřebu rozšíření a pevnějšího ukotvení kognitivní lingvistiky a jejích nástrojů v české jazykovědě. Pomáhá jí v tom mimo jiné další bohemistka *Ústavu českého jazyka a teorie komunikace* **Lucie Saicová – Římalová** (s ní také Iva Nebeská), jež má na svém kontě hned dvě vydání *Čítanky textů z kognitivní lingvistiky*⁸⁷ a další odborné publikace.

Na druhou stranu však Vaňková uvádí, že obrat ke kognitivismu v jazykovědě nebyl v našem prostředí až tak převratný, jelikož teorie Pražského lingvistického kroužku již dávno zahrnovaly myšlenky, které v podstatě korespondovaly s kognitivním přístupem k jazyku.⁸⁸ První náznaky o snahu odhalit „jazykový obraz (českého) světa“ se objevovaly také v popularizačních pracích Němce.⁸⁹ S těmito názory se v doslovu knihy *Ženy, oheň a nebezpečné věci* shoduje (a dopodrobna je rozvíjí) její překladatel Dominik Lukeš⁹⁰:

„Podíváme-li se na některé ze základních pojmů tzv. Pražské lingvistické školy, je překvapivé, že se námětům kognitivní lingvistiky nedostalo mezi českými jazykovědci vřelejšího ohlasu.“

Lukeš se zmiňuje také o přínosu jiných bohemistů (často českého původu žijících v zahraničí), jako např. práce Laury Jandové či Neila Bermela. Jeho doslov je také výchozím materiálem a inspirací pro vznik jediných českých internetových stránek kognitivní lingvistiky **www.cogling.info**, kde zájemci mohou nalézt četné bibliografické odkazy a informovat se o aktuálně pořádaných konferencích.

⁸⁶ Ve vztahu ke konotacím viz. VAŇKOVÁ, I.: Člověk a jazykový obraz (přirozeného) světa. *Slovo a slovesnost*, 1999, roč. 60, č. 4.; z hlediska hrozeb globalizace viz. VAŇKOVÁ, I.: Kognitivní lingvistika v kulturních souvislostech. In KRÁMSKÝ, D. (ed.): *Kognitivní věda dnes a zítra*. Liberec: Bor, 2009.; inspirace polským prostředím viz. VAŇKOVÁ, I.: Kognitivně-kulturní inspirace z Polska. *Slovo a slovesnost*, 1999, roč. 60, č. 3.

⁸⁷ SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ L. (ed.): *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky I*. Praha: UK FF v Praze, 2004.; SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ L. (ed.): *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky II*. Praha: UK FF v Praze, 2007.

⁸⁸ VAŇKOVÁ, I.: Kognitivní lingvistika v kulturních souvislostech. In KRÁMSKÝ, D. (ed.): *Kognitivní věda dnes a zítra*. Liberec: Bor, 2009.

⁸⁹ Viz. NĚMEC, I. et al.: *Slova a dějiny*. Praha: Academia, 1980.; NĚMEC, I. – HORÁLEK, J.: *Dědictví řeči*. Praha: Panorama, 1986.

⁹⁰ LUKEŠ, D.: O knize, jejím autorovi a kognitivní lingvistice. In LAKOFF, G. : *Ženy, oheň a nebezpečné věci: co kategorie vypovídají o naší mysli*. Přel. D. Lukeš. Praha: Triáda, 2006, s. 622.

2.7 Slovníček pojmů kognitivní lingvistiky

Pro rychlejší orientaci v terminologii kognitivní lingvistiky byl pro účel této práce vytvořen **trojjazyčný slovníček pojmů**.

Hesla jsou uvedena abecedně v českém, polském a anglickém jazyce (v tomto pořadí). Hvězdičkou označené výrazy jsou zařazeny v *Leksykonu językoznawstwa kognitywnego*⁹¹. Explicace hesel byla vytvořena za použití této příručky a také děl Ireny Vaňkové: *Co na srdci to na jazyku* a *Nádoba plná řečí*, dříve citovaných v rámci této práce.

České znění	Polské znění	Anglické znění
Aristotelská/klasická kategorie*	Arystotelesowska/ klasyczna kategoria*	Classical category*
Uzavřená třída jsoucenců popsatelných na základě pevně daných vlastností. Založena na schématu „nádoba“, do které daný exemplář s nezbytnými vlastnostmi buďto patří nebo nepatří.		
Aristotelská/klasická teorie metafory	Arystotelesowska/ klasyczna teoria metafory	Aristotle's classical Theory of metaphor
Jedná se o Aristotelovo pojetí metafory jako substituce výrazů na základě jejich významové podobnosti. Chápe se pouze jako jazykový jev, (nástroj figurativního jazyka) jenž má obohatit umělecký text a prokázat autorovu invenci.		
Cílová doména*	Domena docelowa*	Target domain*
V teorii konceptuální metafory se jedná o doménu, které je při tvorbě metafory poskytnuta struktura. Je abstraktní, velice obtížně se jí dá vyjádřit bez užití metafory. Jedná se obvykle o emoce, procesy intelektuální povahy, chápání času atp.		
Etnolingvistika (kulturní lingvistika)	Etnolingwistyka (lingwistyka kulturowa)	Ethnolinguistics (cultural linguistics)
Oblast lingvistického bádání, jejímž předmětem jsou vzájemné vztahy mezi jazyky, myšlením, chováním člověka a skutečností, tj. mezi formální strukturou jazyka a kulturou společenství, která tento jazyk používá.		
Experencialismus	Eksperientalism	Experientialism
Filozofická teorie, podle níž je zkušenost zdrojem veškerých vědomostí a znalostí. V pojetí Lakoffa a Johnsona je ve stínu kritiky objektivismu a subjektivismu označován také jako „zkušenostní realismus“.		

⁹¹ EVANS, V. : *Leksykon językoznawstwa kognitywnego*. Přel. M.Buchta, M. Cierpisz, J. Podhorodecka, A. Cicala a J. Winiarska. Kraków: UNIVERSITAS, 2009.

Hypotéza Sapira a Whorfa (zákon o jazykovém relativismu)*	Hipoteza Sapira – Whorfa (prawo relatywizmu językowego)*	Sapir - Whorf hypothesis (principle of linguistic relativity)*
Názor, v rámci kterého jazyk určitého mluvčího ovlivňuje jeho způsob vnímání světa (a dokonce determinuje tento proces).		
Jazykový obraz světa	Językowy obraz świata	Linguistic view/picture of the world
V jazyce uložená interpretace skutečnosti, kterou je možno chápat jako souhrn soudů o světě. Mohou to být soudy buď ustálené v samém jazyce, v jeho gramatických formách, ve slovníku, ve fixovaných textech (např. v příslovích), nebo jazykovými formami a texty pouze implikované.		
Klasický/ aristotelesovský* model kategorizace	Klasyczny/arystotelesowski* model kategorizacji	Classical Theory*
Koncepte kategorizace světa, která dominovala od dob Aristotela až po 70. léta 20. století. Určité jsoucno může být prvkem kategorie, pokud má určité pevně dané vlastnosti a splňuje tak pro jeho náležitost nezbytné podmínky.		
Kognitivní gramatika*	Gramatyka kognitywna*	Cognitive Grammar*
Teoretická koncepte Ronalda Langackera, která si klade za cíl mechanismů a zákonitostí poznání, které motivují nebo umožňují tvorbu a užití jednotek jazyka s různým stupněm složitosti.		
Kognitivní lingvistika*	Językoznawstwo kognitywne*	Cognitive linguistics*
Odbož jazykovědy a kognitivních věd, jejíž počátky sahají do 80. let 20. st. Zkoumá podstatu jazyka a procesy probíhající v mysli (jejich vztah a provázanost). Ohniskem zájmu je studium významu, pojmotvorných procesů a tělesné zkušenosti.		
Kognitivní sémantika*	Semantyka kognitywna*	Cognitive semantics*
Část kognitivní lingvistiky, která zkoumá závislosti mezi zkušeností, pojmovým systémem a sémantickou strukturou zakódovanou v jazyce.		
Kognitivní věda/ vědy	Nauki kognitywne/nauka kognitywna	Cognitive Science
Věda integrující hned několik dosti vzdálených vědních oborů: filozofii, psychologii, umělou inteligenci, neurovědu, lingvistiku a antropologii. Formálně byla etablována v 70. letech se založením <i>Společnosti pro kognitivní vědu (Cognitive Science Society)</i> a založením časopisu <i>Cognitive Science</i> .		
Konceptualizace*	Konceptualizacja*	Conceptualisation*
Proces tvoření významu za pomoci jazyka. Jazyk umožňuje přístup k bohatým podkladům encyklopedických znalostí a aktivuje složité procesy pojmové integrace.		
Konceptuální/ představové schéma*	Schemat wyobrazeniowy*	Image schema*
Poměrně abstraktní reprezentace pojmů vycházející z našeho každodenního kontaktu s vnějším světem. Konceptuální/ představová schémata vycházejí ze smyslové zkušenosti, a tedy z tělesné zkušenosti.		
Metafora*	Metafora*	Metaphor*

Způsob přenášení významu na základě podobností mezi různými pojmovými doménami.		
Mezinárodní asociace kognitivní lingvistiky*	Międzynarodowe Towarzystwo Językoznawstwa Kognitywnego*	ICLA (International Cognitive Linguistics Association)*
Mezinárodní asociace kognitivní lingvistiky, adresa oficiální webové stránky ICLA: www.cognitivelinguistics.org .		
Objektivismus	Obiektywizm	Objectivism
Ve vztahu k mýtu objektivismu, jak jej předkládá G.Lakoff: svět je podle objektivistické tradice udělán z jasně vymezených předmětů s inherentními vlastnostmi a neměnnými vzájemnými relacemi. Teorie konceptuální metafory objektivistické předpoklady popírá.		
Tělesná zkušenost*	Doświadczenie ucieleśnione*	Embodied experience*
Teorie založená na premise tělesné zkušenosti tvrdí, že naše vnímání světa je podmíněno specifickými vlastnostmi a výjimečným charakterem našich fyzických těl.		
Teorie konceptuální / pojmové metafory*	Teoria metafory pojęciowej*	Conceptual Metaphor Theory*
Přenášení struktury poznání z jedné oblasti do druhé (ze zdrojové oblasti do cílové) v každodenním myšlení a vyjadřování.		
Teorie prototypu*	Teoria prototypów*	Prototype Theory*
Teorie psycholožky E. Roschové, ve které kategorie založena na základě schématu centrum – periferie, kde v samém centru stojí reprezentativní, ideální exemplář se všemi typickými (očekávanými) vlastnostmi – prototyp (nejlepší příklad).		
Vtělesnění*	Ucieleśnienie*	Embodiment*
Souvisí s tělem, fyziologií a anatomií charakteristickou pro lidský druh. Termín vtělesnění se široce uplatňuje v mnoha teoriích kognitivní lingvistiky.		
Zdrojová doména*	Domena źródłowa*	Source domain*
V teorii konceptuální metafory tvoří doménu, která za účelem jejího vzniku poskytuje strukturu. Mívá základ v smyslové, tělesné, konkrétní, jednoduše představitelné zkušenosti.		

3 KOMENTOVANÝ PŘEKLAD

3.1 O Anně Wierzbické a díle *Język – umysł – kultura*

Anna Wierzbicka (roz. Smoleńska) je světově proslulou polskou lingvistkou, která se narodila v roce 1938 ve Varšavě. Již od útlého věku byla fascinována jazykem a literaturou, což ji přivedlo k myšlence přihlásit se na studium polonistiky. Po ukončení studia na Univerzitě ve Varšavě byla přijata do *Institutu Badań Literackich Polskiej Akademii Nauk*, kde byla pod silným vlivem a načerpala inspiraci k svým budoucím výzkumům a celoživotní práci od vedoucí její doktorské práce Prof. Marie Renaty Mayerové. Na její popud se Anna Wierzbicka vydala do Moskvy, kde se ocitla v kruhu mladých lingvistů, mezi nimiž byli také předchůdci novodobé sémantiky – Igor Mielczuk a Alexandr Žołkowski. Největší dojem však udělala na mladou lingvistku přednáška Andrzeje Bogusławského *O założeniach semantyki* na Varšavské univerzitě, která byla (jak tvrdí sama autorka) velkou inspirací pro její pozdější práce a možná i celoživotní dílo. Wierzbickou zaujalo jeho tvrzení o existenci tzv. indefinibilí – tzn. základních jednotek myšlenek a významů (jinými slovy - dále nerozložitelných „atomů významu“). Lingvistka strávila velkou část svého života v zahraničí, z toho rok v USA, kde se během své stáže přesvědčila o zásadní roli sémantiky v jazykovědných výzkumech a také zaujala kritický postoj ke generativní lingvistice. Krom toho pobývala také v anglickém Oxfordu a mnoho let žila a vlastně dodnes žije s rodinou v Austrálii, kde se jí díky kontaktu s novými kolegy a studenty otevřely nové horizonty poznání, což se později projevilo v široce pojatých empirických výzkumech univerzálií, ale i specifických pojmů u jazyků odlišných kultur. Centrum zájmu Anny Wierzbické nyní spočívá v kulturně a antropologicky orientované jazykovědě. Společně se svými spolupracovníky se mnoho let zabývá konstruováním a testováním tzv. přirozeného sémantického jazyka, který je založen na jednoduchých a zároveň univerzálních pojmech. I když lingvistka nepobývá trvale na polském území, udržuje kontakty s evropským (a polským) prostředím prostřednictvím četných konferencí a článků publikovaných v předních polských časopisech.⁹²

⁹² BESEMERES, M. Biogram Anny Wierzbickiej. In WIERZBICKA, A. : *Język – umysł – kultura*. Warszawa: PWN, 1999, s. 11-13.

Wierzbicka se nikdy nepokoušela jít ve stopách generativismu Chomského a velkou část života se pokoušela proti vlivu generativní lingvistiky bojovat, což také popsala v úvodu své knihy *Semantyka Jednostki elementarne i uniwersalne*⁹³. Její práce se rozvíjely především v opozici k tehdy panujícím myšlenkovým proudům. Jak sama autorka uvádí v předmluvě *Język – umysł – kultura*⁹⁴, tento titul řadí mezi díla tzv. Leibnizovské „mentalisticke“ lingvistiky, která je primárně zaměřena na zkoumání lidské mysli a jazyka jako jeho zrcadla. Velkou inspirací pro pozdější práce a možná i celoživotní dílo byla pro Wierzbickou kromě výše zmíněné přednášky Andrzeje Bogusławského také Leibnizova idea „abecedy lidských myšlenek“, jež byla také klíčem k předkládané publikaci. Toto dílo je výběrem pojednání, překladů celkem čtrnácti studií Anny Wierzbické z let 1981-1997, kdy pobývala v rámci profesury na australské univerzitě v Canbeře. Studie se týkají živě diskutovaných témat jazykové kategorizace světa, sémantiky jazykových výrazů a gramatických konstrukcí, vztahu jazyka s národní historií, kulturou, chováním a emocemi člověka, politickými ideály a vnímání barev. Dílo *Język – umysł – kultura* si klade za cíl představit sémantickou teorii Anny Wierzbické (ve které hraje rozhodující roli koncept elementárních univerzálních významových jednotek jako nástroj explikace složených pojmů) a také příklady zajímavých a podnětných rozborů polského, anglického, ruského, německého, ale také japonského a thajského jazykového materiálu.⁹⁵

3.2 Metodika překladu

Před zpracováním překladu, a obzvláště pokud je jeho předmětem odborný text, je vždy z hlediska vytvoření správné strategie nezbytné nejprve získat potřebný vhled do předkládané problematiky. Kapitola *Prototypy a Invarianty* z knihy *Język – umysł – kultura je však*, jak už sám název napovídá, tématicky velice blízká teoriím a myšlenkám, kterými jsem se již dříve zabývala v teoretické části této práce. Z tohoto důvodu byla přípravná fáze čtení usnadněna zpětným náhledem do již známých (ale i nových, alternativních odborných zdrojů), které měly pomoci přiblížit překládaný kontext. Na druhou stranu bylo nezbytné, zejména kvůli udržení terminologické konzistence s již existujícími zdroji, konzultovat překládanou problematiku s díly české kognitivní

⁹³ WIERZBICKA, A.: *Semantyka. Jednostki elementarne i uniwersalne*. Lublin: UMCS, 2010.

⁹⁴ WIERZBICKA, A.: *Język – umysł – kultura*. Warszawa: PWN, 1999, s. 5-10.

⁹⁵ WIERZBICKA, A.: *Język – umysł – kultura*. Warszawa: PWN, 1999, s. 5-19.

lingvistiky (kterých je, jak známo, velmi omezený počet). Text Wierzbické a její metajazyk, i přes svou čtenářskou přístupnost, obsahuje pro naše prostředí poměrně dost nových výrazů, a proto se mnohdy nebylo možné v rámci zachování odbornosti textu vyhnout „neologizaci, příp. „neosémantizaci“ (např. u slova *invariant*). Čeština a polština jsou ovšem natolik typologicky blízkými jazyky, že se většina překladu (se vší opatrností před zrádnými slovy a tendencí přejímat polské konstrukce) dala realizovat poměrně bezproblémově díky velké míře jejich ekvivalence. Snažila jsem se co nejvíce přiblížit tzv. sémantickému typu překladu, tj. co nejvěrohodněji převést autorčiny myšlenky tak, aby se cílový text obsahově, ale i formálně (syntakticky) držel charakteristiky výchozího (odborného) textu.

Při překladu textu jsem používala výkladový, online *Słownik języka polskiego* PWN, polsko – český online slovník Lingea, příruční *Mały słownik Angielsko – Polski* PWN, také *Słownik cizích slov*⁹⁶ a četné online slovníky českých synonym. Velice často jsem také pro kontrolu konzultovala již přeložené konstrukce s korpusem cílového (zde českého) jazyka.

⁹⁶ Kolektiv autorů: *Slovník cizích slov*. Praha: Encyklopedický dům, 1993.; BILIP, K. et al. : *Mały słownik angielsko-polski polsko-angielski*. Warszawa: PWN, 2006.

3.3 Vlastní překlad úvodní kapitoly Prototypy i Invarianty

PROTOTYPY A INVARIANTY

1. Úvod

Role, kterou v současné sémantice zastává pojem prototypu je srovnatelná s tou, kterou v generativní gramatice zastávala koncepce „maxim Grice“⁹⁷. Upozornil na to důvěryhodný svědek, James McCawley (1981:215), který stvořil dokonalý slogan: „Grice saves“ [Grice spasuje]. Když při pouhém zpracovávání gramatiky dochází ke konfliktu mezi postulovanými pravidly a územ, přichází badatel na pomoc „Grice“ – i úzus je již možné vysvětlit pomocí jeho maxim (srov. Bach a Harnish 1982; kritiku této problematiky přináší Green 1983 a Wierzbicka 1991h).

Podobně je tomu i v sémantice. Tak, jako byl rozpor mezi gramatický pravidly a jazykovou skutečností mnohokrát považován za zjevný důkaz postupu (odhalili jsme totiž v jazyce vše vyjasňující maxima Grice), tak také nedokonalost sémantických vzorců byla často považována za důkaz progresu v sémantice. „Sémantické vzorce BY NEMĚLY <<fungovat>>“ – a nemělo by se to od nich vůbec očekávat.

O prototypu hovoříme často v přesvědčení, že existují dva přístupy k lidské kategorizaci: „klasický přístup“ (spojovaný s Aristotelem) a „přístup vycházející z teorie prototypu“⁹⁸ (především ve spojitosti s Roschovou a Wittgensteinem). Když jsou stavěny do opozice, tak je obvykle „klasický přístup“ označován za chybný a „přístup vycházející z teorie prototypu“ naopak za správný. Podle mého názoru však taková „konfrontativní“ prezentace problému nepřináší žádný užitek. Přínosnější by byla spíše syntéza obou těchto tradic, a ne upřednostňování jedné na úkor druhé. V sémantické analýze je pro prototypy místo, ale je zde místo i pro invarianty⁹⁹ – jedno nevylučuje druhé.

Rozeberu zde dvě skupiny příkladů. První ilustruje tendenci k prosazování koncepce prototypu (postoj: „prototypy spásou“); druhá – užitečnost této koncepce

⁹⁷ Z anglického jazyka jsem po vzoru polského *maksyma* přeložila *Grice's maxims* jako *maxima Grice*. Vychází z tzv. cooperation principle – kooperačního zákona (konverzační maxima).

⁹⁸ V originále autorka uvádí „*podejście prototypowe*“, které však nelze analogicky převést na dvouslovný pojem bez toho, aniž bychom se vyhlili dvojznačnosti (adj. prototypní má v češtině jiné konotace).

⁹⁹ V češtině nalezneme heslo *invariant* ve slovnících cizích slov, kde je v matematickém smyslu vysvětleno jako vlastnost, která se transformacemi nemění. Zde je uváděno ve významu: nesklonný, neměnný výraz.

(pod podmínkou, že je považována za specifický nástroj analýzy, a ne jako univerzální prostředek, který má ušetřit vynaložené mentální úsilí).

2. Přístup <<prototypy - spásou>>

2.1. Význam slova *lod'* (boat)

Při popisování významu anglického slova *boat* [lod'] Verschueren (1985:48) konstatuje:

Pokoušíme-li se stanovit význam slova *lod'*, můžeme vyjít například z takovéto definice: „člověkem zhotovený předmět, který může sloužit k plutí po vodě“. Jestli by však nějaký zastánce pojetí významu jako souboru významových znaků narazil na děravou lod', kterou by chtěl, tak jako doposud, nazývat *lodí* (navzdory tomu, že již není vhodná k plutí), musel by přeformulovat svou definici: „člověkem zhotovený předmět, jenž obvykle může sloužit k plutí po vodě, ve kterém však časem může být díra“. Někdo takový by kromě toho musel rovněž rozhodnout, jak velká by mohla být taková díra, než by předmět, o kterém je řeč, přestal být *lodí* a stal se z něj *vrak*. Nepraktičnost zmíněného přístupu je tak do očí bijící, že dokonce jeho obránci by na sebe nevzali zodpovědnost za podobné absurdity. Oproti tomu zastánci konkurenční teorie by se mohli spokojit s vlastní definicí a popsat děravou lod' jako odchylku od typické lodě¹⁰⁰.

Nemohli bychom však jednoduše místo použití prototypů jinak zformulovat definici? Nemohli bychom především říci, že lodě – jsou spíše: druhem věcí URČENÝCH k plutí po vodě než MOHOUCÍCH plout po vodě? Lod' s příliš velkou dírou skutečně nemůže plout po vodě, proč však formulovat definici, ve které se odvoláváme na MOŽNOSTI, a ne na ZAMÝŠLENOU FUNKCI?

2.2. Význam slova *starý mládenec* (bachelor)

Vzhledem k „neostrosti¹⁰¹“ a „prototypům“ v jazyce Lakoff (1986: 43-4) pochvalně píše:

Neostrost může být přisuzována také pojmům, které nemají skalární strukturu – pojmům definovaným modely, které neobsahují škály. Fillmore (1982) dává za příklad tradicí posvěcený případ *starého mládence* [*bachelor*]. Povšimnul si, že *starý mládenec* je definován ve vztahu k

¹⁰⁰ Opět jako v předchozím případě považuji adjektivum *typické* za vhodnější a méně zavádějící než prototypní.

¹⁰¹ *Ostrost* je jedním z možných řešení překladu, pokud se chceme co nejvíce přiblížit autorčinu exaktnímu popisu, nicméně jako vhodná alternativa se zde nabízí také výraz *nevyhraněnost*.

„idealizovanému modelu světa“ – takovému, ve kterém existuje společenská instituce monogamního manželství uzavíraného mezi lidmi opačného pohlaví [...].

Takový „idealizovaný model“ se hodí do klasické teorie kategorie. *Starý mládenec* je v jejím rámci velmi ostře vymezenou Aristotelovskou kategorií. Tento „idealizovaný kognitivní model“ (IKM) se však, jak známo, příliš nehodí do nám známého světa. Když se totiž tento model aplikuje na kontext nám dostupného poznání, objevuje se neostrost – ta nevyplývá ze samotného modelu, ale z rozdílnosti mezi jeho zásadami a nám dostupným zkušenostem. Zde je několik příkladů, ve kterých takové základní premisy selhávají, což ve výsledku způsobuje problémy při formulaci jasné a nikoliv dvojznačné odpovědi na otázky:

Je Tarzan starým mládencem?

Je papež starým mládencem?

Odpovědi na takové otázky nebudou jednoznačné, „idealizovaný model“ totiž ve vztahu k definici *starého mládence* nemusí být v souladu se zbytkem našich vědomostí. V takovém případě neostrost nevyplývá ze samotného modelu, ale z jeho interakce s jinými modely, které zahrnují jiné aspekty našeho poznání. Neostrost tohoto typu vede ke vzniku typických - lepších nebo horších „exemplářů“ starých mládců.

Takto se „odvěký“ *starý mládenec* vrací v nové roli. „Nová sémantická teorie“ Katze a Fodora (1963) – před třiceti lety nejvíce rozšířená sémantická teorie tehdejší doby – triumfálně vkročila na pole jazykovědy nepochybně podpořena právě tímto příkladem. Dnes je příklad *starého mládence* v rámci teorie prototypu považován za stejně užitečný. Jestli však schéma: „starý mládenec – neženatá (dospělá) osoba mužského pohlaví“, nesplňuje očekávání, nebylo by možné jí trochu vylepšit – nemohli bychom ji, konkrétně, nahradit následující definicí: „starý mládenec – muž, který nikdy nebyl ženatý, o němž si jiní myslí, že by se mohl oženit“?

Takové příklady názorně ukazují, že diskuze na téma „nezbytných a dostačujících znaků“¹⁰² klade větší důraz na prvky fyzické a opomíjí se prvky myšlenkové. Avšak pojmy v přirozeném jazyce jsou často kombinací prvků obou těchto kategorií. V případě „starého mládence“ je podmínkou prvek: „myslet si o někom, že může uzavřít manželský svazek“, stejně jako mužské pohlaví a skutečnost, že nikdy nebyl ženatý.

¹⁰² Nabízí se dvě varianty překladu: nezbytných, příp. nutných znaků, z nichž první více vystihuje náš kontext.

2.3. Význam slova *gratulovat* (congratulate)

Podle Verschuerena (1985: 47) „typické gratulace slouží k projevu radosti mluvčího z adresátova úspěchu nebo z toho, že dosáhl něčeho důležitého.“ První aspekt [čili radost mluvčího – A.W.]¹⁰³ tohoto typického významu vůbec není součástí mnohých oficiálních aktů gratulace. Aspekt druhý [čili úspěch adresáta – A.W.] byl <<narušen >> v následujícím titulku z “International Herald Tribune”: << Begin gratuluje Sadátovi k jejich [Nobelově] ceně¹⁰⁴>>.

Ve skutečnosti však není pravdou, že projevování radosti “vůbec není součástí mnoha oficiálních aktů gratulace”. Nejvýrazněji se zde zaměňuje PROJEVOVÁNÍ radosti (a tedy VYJADŘOVÁNÍ¹⁰⁵, že má někdo radost) s jejím PROŽÍVÁNÍM (neboli jejím POCIŤOVÁNÍM). Samozřejmě, častokrát při gratulaci radost neprožíváme; jestli však někdo neříká (či to neprojevuje nějak jinak), že má radost – není to akt gratulace. Asi není třeba pochybovat o tom, že projevování radosti je částí invariantu pojmu “gratulace”, a ne pouze částí jeho prototypu?

2.4. Význam slova *pták* (bird)

George Lakoff v mnoha publikacích vyčítal jazykovědcům, že se zabývají různými „pohodlnými domněnkami“, a vytýkal jim přehlížení „neostroti“ sémantických kategorií, kterou, podle jeho názoru, odůvodnila ve svých pracích Eleonora (Heider) Roschová. Lakoff (1972: 458-9) například napsal:

Eleonora Rosch Heider [1973b] zkoumala, zda lidé považují přináležitost k dané kategorii za problém, který je možné jednoznačně vyřešit, nebo zda je to pro ně otázka nejednoznačné odpovědi.¹⁰⁶ Zda, například, lidé přemýšlejí o představitelích daného druhu jednoduše jako o ptácích nebo ne-ptácích¹⁰⁷ nebo je spíše budou pokládat za ptáky jen do určité míry? Výsledky Heiderové¹⁰⁸ ukazují, že do hry vstupuje druhá možnost. Heiderová žádala účastníky výzkumu, aby ohodnotili ptáky na základě míry jejich reprezentativnosti, čili na základě toho, jak moc se blíží „ideálnímu ptákovi“. Kdyby přináležitost ke kategorii byla problémem, který se dá vyřešit na základě prosté odpovědi „ano“ nebo „ne“, bylo by možné předpokládat, že účastníky výzkumu budou buďto váhat nebo přímo odmítnou odpovědět, nebo budou odpovídat zcela náhodně. Místo toho se však objevila dost dobře popsaná hierarchie „ptákovosti“.

¹⁰³ A.W. v překladu zastupují iniciály Anny Wierzbické, jedná se tedy o autorčinu poznámku.

¹⁰⁴ Anwar Sadat obdržel Nobelovu cenu míru společně s Menachem Beginem

¹⁰⁵ Nabízí se také doslovnější varianta ŘÍKÁNÍ, která se však, dle mého názoru objevuje v kolokacích s radostí méně častěji.

¹⁰⁶ Poslední věta souvětí byla volně přeložena.

¹⁰⁷ Zde jsem se rozhodla neparafrazovat a zůstat v naprosté shodě s originálem (nie-ptaki – ne-ptáci).

¹⁰⁸ Heiderové = Roschové

(1) Hierarchie „ptákovosti“

drozdí

orli

slepice, kachny, husy

tučňáci, pelikáni

netopýři

Nejtypičtějšími ptáky jsou drozdí. Orli, jako dravci, jsou méně typičtí. Slepice, kachny a husy – ještě méně. Netopýři – skoro vůbec. A nakonec, krávy – vůbec.

Je však těžké pochopit, jak můžeme skloubit takové rozumování se silnou intuicí průměrného mluvčího jazyka, podle kterého netopýr určitě vůbec NENÍ ptákem, zatímco pštros JE – atypickým a „divným“, ale přece jen ptákem. Zdá se, že tento úkaz spíše směřuje k opačnému řešení než konkluze Lakoffa – netopýři, kteří nemají peří ani zobáky a nelíhnou vajíčka jsou zamítáni, jelikož peří, zobáky a vajíčka jsou považovány za NEZBYTNÉ (spíše než pouze typické) složky pojmu „pták“¹⁰⁹ (srov. Wierzbicka 1985f: 180); další diskuze na téma „ptáka“ bude následovat níže.

Jestliže se doporučí informátorům, aby SEŘADILI daný soubor názvů druhů a umístili jednotlivé příklady na „škále ptáčkovitosti“ a tento soubor bude zahrnovat jak netopýry, tak i krávy, je snadné pochopit, proč účastníci výzkumu umístí netopýry nad krávy – ale bude to skutečně znamenat, že se netopýři považují za něco, co se odlišuje nějakou mírou „ptáčkovitosti“, a že ve výsledku není možné oddělit slova označující ptáky od těch, které se vztahují k něčemu jinému?

2.5. Význam slova *lhát* (*lie*)

Podle Colemanové i Kaye (1981) rozhoduje o tom, zda je tvrzení pravdivé či ne, je otázkou míry, neexistuje totiž soubor nezbytných a dostačujících složek pro pojem „lhát“. Tento závěr, který je od té doby, kdy byl formulován, v mnoha lingvistických člancích a příručkách považován za nezpochybnitelný, je částečně založen na analýze

¹⁰⁹ Když hovořím o pojmu „pták“, mám na mysli lexikalizovaný pojem v anglickém slově *bird*. V jiných jazycích, samozřejmě, nemusí existovat žádné slovo vztahující se k „ptákovi“ za současné existence lexikalizovaných pojmů poměrně jiného charakteru. Například nejbližší ekvivalent ptáka v australském jazyce Nunggubuyu, nezahrnuje jen netopýry, ale také luční koníky (Heath 1978: 41). Nejbližší ekvivalent ptáka v jiném australském jazyce Warlpiri zase nezahrnuje pouze netopýry, ale také emu (Hale et al., v tisku). Prototyp může samozřejmě být ve všech těchto jazycích stejný, ačkoliv jejich hranice jsou nastaveny různě. Adekvátní sémantická analýza by to měla zohlednit.

tzv. „konvenčních lží odvozených ze společenské etikety“ a „milosrdných lží“¹¹⁰, částečně i na případech obelhání za pomoci výmluvy. Například neupřímné výpovědi typu: „Ach, to jsou ale hezké šaty!“ „Já tě tak ráda vidím!“ nebo „Stav se kdykoliv budeš chtít!“ – se spíše podobají lžím „do určité míry“ než formulacím jednoznačně pravdivým či nepravdivým. Podobně jsou spíše za částečné lži než za výpovědi pravdivé či nepravdivé pokládány nepravdivé, optimistické, falešné naděje sdělované osobám s nevyléčitelnými chorobami. A konečně mezi částečné lži řadíme také výpovědi, které jsou pravdivé, pokud je bereme doslovně, ale mají adresáta oklamat nebo obelhat – například: „Kam jdeš?“ – „Došla nám paprika“.

Je pozoruhodné, že mnoho informátorů je schopno uznat „společenské lži“, lži ze soucitu a případy obelhání za částečné lži. Sémantici však nejsou zobligováni přijímat názory informátorů za samozřejmé. Metodologie Colemanové a Kaye – ostatně jako u Roschové – pomáhá získávat výsledky, které badatelé očekávají a vyžadují. Jelikož účastníci výzkumu měli používat sedmibodovou škálu – od 1 („zcela určitě ne lež“) do 7 („zcela určitě lež“) – jednali v souladu s očekáváními autorů tohoto experimentu, když umísťovali všechny předložené příklady na příslušném místě škály. Ať už by Colemanová a Kaye dosáhli svého cíle jakkoliv („máme v úmyslu zpochybnit samotný pojem diskrétní významový znak“). Je totiž možné uvést velice dobrou definici slova *lhát*, která se odvolává právě k „diskrétním významovým znakům“ (srov. Wierzbicka 1985f: 341-2):

X oklamal Y-a.=

X řekl něco Y-a

X věděl, že to nebyla pravda¹¹¹

X řekl to, jelikož X chtěl, aby si Y myslel, že to byla pravda [lidé by řekli: jestli to takhle někdo dělá, tak to dělá špatně]

Samozřejmě existují podobnosti mezi lží a neupřímnými, vyhýbavými či klamavými výpověďmi, tak jako jsou podobnosti mezi ptáky a netopýry – a účastníci výzkumu o tom moc dobře vědí. Z toho však neplyne, že by se měl zavrhnout samotný pojem diskrétního významového znaku (srov. Tsohatzidis 1990).

¹¹⁰ Zde se projevuje odlišnost v českém a polském jazykovém obrazu světa, v češtině ve spojení se lží nepoužíváme barvy (a už vůbec ne bílou).

¹¹¹ Pojetí „pravdivosti“ asi není snadné a zatím není známo, zda je univerzální, je však jednodušší než „lež“ a není třeba jej kvůli těmto úvahám dále rozkládat.

Je zajímavostí, že odpovědi informátorů jsou často odstupňované, avšak jak tvrdí Arsmtrongová a kolektiv (1983: 284): “pravděpodobně to svědčí o něčem jiném než o struktuře pojmů” – obzvláště pokud vezmeme v úvahu, že se odstupňované odpovědi často objevují ve vztahu s pojmy, jejichž diskretnost nevzbuzuje žádné pochybnosti, jako v případě “lichých čísel” (některé z takových čísel označovali informátoři za více liché než jiné – např. 3 považovali za více lichou než 501 (Armstrong et al. 1983)).

Je na místě dodat, že Sweetser (1987: 62) k "redukování prototypu" tíhne ještě mnohem více než Colemanová a Kay. Tvrdí totiž, že "lež je prostě falešným tvrzením". Samozřejmě si uvědomuje, že z této jednoduché definice nemůže odvodit všechny niance úzu slova "lhát", tvrdí však, že "všichni víme z vlastní, smutné zkušenosti, jak snadno komplikovaný význam nepodléhá redukcionistické formální analýze" (1987: 63) - čili, jak je obtížně cokoliv definovat naprosto účinně. Naštěstí nám, podle jeho názoru, teorie prototypů dovoluje se takových obtíží zbavit a zároveň nás chrání před frustrací z podobných pokusů. V případě *lži* ji stačí definovat jako „lživé tvrzení“; nesrovnalost mezi definicí a územ můžeme vysvětlit později, tím že se odkážeme na naše kulturní modely týkající se příslušných oblastí zkušenosti.

Avšak toto vysvětlení ztrácí na významu, když si uvědomíme, že jazyk může mít dvě nebo více slov označujících "lživá tvrzení", které mohou být různě používány. V ruském jazyce například existují dvě slova pro označení lži: *vrat'* a *lgat'*, jejichž uplatnění se mírně odlišuje. Jestli se lidem učícím se ruský jazyk oznámí, že obě tato slova označují "lživá tvrzení" a že další doplňující informace týkající se jejich použití je třeba vyvodit z ruského "kulturního modelu", odkud zjistí, jakým způsobem odlišit charakteristický úzus slova *vrat'* od úzu slova *lgat'*? Právě správně naformulovaná definice MŮŽE pomoci studentům v jejich potížích s územ a interpretací těchto slov.

Kulturní modely jsou jistě důležité, nejsou však "dalším důležitým činitelem", doplňkem k významu. Kulturní modely se odráží ve významech slov. Model, který je reflektován ve významu slova *vrat'* se nepatrně liší od modelu spojeným s významem *lgat'*, oba se přitom trochu liší od modelu, který odráží význam anglického slovesa *lie* [lhát]¹¹². Adekvátní explikace těchto významů (kdyby měla zohledňovat plný rozsah

¹¹² De Jonge (1982: 155) definuje *vran'e* (podstatné jméno odpovídající slovesu *vrat'* - [lhát] jako „tvořivou lež, která má způsobit, že lhát se zdá být zajímavý a důležitý“ a nazývá je „specifickým ruským zvykem“ (jak jinak, *vrat'* je skutečně nejzákladnějším slovem odpovídajícím anglickému *lie* [lhát]. Bogusławski (1983: 110) však poukazuje, že je také možné říci termometr vrět [termometr „lže“] a časy vrut [hodinky „lžou“], když má na mysli to, že ukazatele obou přístrojů jsou nedokonalé a není možné na ně spoléhat. Myslím, že De Jonge má pravdu, když tvrdí, že v pojmu *vrat'* se odráží významný kulturní model. Proto vytvoření adekvátní definice není vůbec jednoduché; určitě problém nevyřeší tvrzení, že *vrat'* označuje

užití) by byla možná obtížná, ale ne nemožná (mnoho takových prediktivních definic sloves vyjadřujících „řečové akty“ lze nalézt u Wierzbické 1987d).

2.6. Význam slova *matka* (*mother*)

Podle George Lakoffa (1986: 37) nelze pojem „matka“ definovat pomocí invariantu, jelikož je „zkušenostní seskupení“¹¹³ (*experiential cluster*) a žádná definice „nepokryje celou oblast případů“. Okruh případů, které tento pojem zahrnuje, je podle Lakoffa velice široký a není jej možné shrnout pod hlavičku jakéhokoliv „společného jmenovatele“ významu (tak jako např. „žena, která porodila dítě“), jelikož slovo matka se vztahuje nejen k „biologickým matkám“, tak i „matkám adoptivním“, „matkám dárkyním“ (poskytujícími vajíčka, ale ne dělohy), „náhradním matkám“ (poskytujícími dělohy, ale ne vajíčka) atd. Závěr Lakoffa je tak ojedinělý a zvláštní, že pokud nechceme, aby došlo ke zkreslení jeho smyslu, bude lepší jej doslovně ocitovat:

Jev se nachází mimo rámec klasické teorie. Pojem „matka“ nelze jednou navždy jasně definovat za pomoci obecně platných nezbytných i dostačujících podmínek. Nepotřebujeme ani žádné takové podmínky „mateřství“ vztahující se k normálním biologickým matkám, matkám – dárkyním (poskytujícími vajíčko), matkám „smluvním“¹¹⁴ (nosících dítě v děloze, ačkoliv není z jejich vajíčka), matkám adoptivním, matkám, které svěřily nemanželské děti k adopci a macechám. Všechny jsou matkami dětí díky jejich vztahu k ideálnímu případu, ve kterém „se setkávají“ základní modely. Tento ideální příklad je jedním z mnoha druhů jevů, které evokují protypový efekt¹¹⁵ (Lakoff 1986: 39, viz. také Lakoff 1987:83).

Z pohledu sémantiky, jsou však tvrzení Lakoffa málo přesvědčivá. Pomíjí totiž zásadní fakt, že náhradní matky, matky adoptivní, „genetické matky“, „smluvní matky“ atd., není možné srovnávat s „matkami biologickými“ (srov. Bogusławski 1970). Samotné slovo matka (X' je matkou Y') se bezesporu vztahuje k rodičkám, a ne k dárkyním vajíček, ženám poskytujícím své dělohy, pěstounkám či manželkám otců.

prostě „vyjadřovat lživé tvrzení“, tak jako nestačí k definování významu anglického pojmu „lying“ [lži] (srov. Krongauy 1993; Mondry a Tailor, 1992; Shopen, v tisku).

¹¹³ Slovo *cluster* v angličtině zastupuje skupinu podobných předmětů či lidí, kteří se vyskytují v těsné blízkosti. Zde se tedy jedná o určitý soubor, shluk zkušeností.

¹¹⁴ V češtině se také uchytilo pojmenování surogátní matka, čili náhradní matka, která pouze odnáší cizí plod v děloze.

¹¹⁵ Jedná se určitý psychologický jev spojený s kategorizací, při které přichází v úvahu preference exemplářů.

Lakoff upozorňuje, že výraz *skutečná matka* se může stejně tak vztahovat k pěstounce i rodiče („Ona mě vychovala a říkal jsem jí matka, ale není to má skutečná matka“; „Ona mě porodila, ale nikdy pro mne nebyla skutečnou matkou“), nebere však v úvahu syntaktický, a tudíž i sémantický rozdíl mezi *mou skutečnou (opravdovou) matkou* (rodičkou nebo pěstounkou) a *skutečnou matkou pro mě* (pouze pěstounka). Kromě toho pominul fakt, že test *s opravdovostí*¹¹⁶ není sémanticky věrohodný. Například věty typu „On je skutečným člověkem“ nebo „Ona je skutečnou ženou“ se mohou vztahovat k názorům či předsudkům mluvčího na skutečné ženy a muže, předsudkům, které nemají základ v samotném významu slov *muž* a *žena*. Lakoff také nezohledňuje skutečnost, že by výraz *biologická matka* mohl být použit pouze v kontrastním kontextu, a že v normální situaci (ve které takový kontrast není) by nikdo neřekl: „Ona je jeho biologickou matkou“, zatímco rozsah použití takových výrazů jako: *náhradní matka*, *adoptivní matka* či *matka „na smlouvu“* není závislý na kontrastních kontextech.

Stavění „biologických matek“ na stejnou úroveň se „smluvními matkami“ či „náhradními matkami“ trochu připomíná tvrzení, že existují dva druhy koní: biologické a houpací koně, nebo že jsou dva různé, do sebe nezapadající „modely koňskosti“: biologický model a „umělý“ (mechanický) a z toho důvodu nemůžeme definovat koně jako „druh zvířete...“, jelikož houpací koně nejsou žádnými zvířaty.

Netvrdím zde, že význam slova *matka* můžeme zcela vztáhnout k „rodičce“; je však třeba zohlednit také složku sociální a psychologickou:

X je matkou Y-u =

(a) Y kdysi byla uvnitř těla X-u

(b) tehdy bylo tělo Y-u jakoby částí těla X-u

(c) proto si lidé mohou o X - u myslet něco takového:

 ` X chce dělat dobré věci pro Y-a

 X nechce, aby se Y- u stalo něco zlého`

Sociální a psychologická složka (c) však musí být formulována na základě očekávání (myšlenek či úsudků), a ne skutečných událostí; biologické složky (a) a (b) je naopak třeba předkládat jako skutečné, platné (srov. Wierzbicka 1980d: 46-49).

¹¹⁶ Vztahuje se k pojetí „skutečné matky“.

2.7. Význam slova *nábytek*¹¹⁷ (*furniture*)

V článku s titulem *Kognitivní reprezentace sémantických kategorií* Roschová (1975: 193) napsala:

Jaké kognitivní reprezentace vytváříme, když slyšíme slovo – název kategorie v přirozeném jazyce (jako např. *nábytek* či *pták*) a rozumíme jeho významu? Seznam nezbytných a dostačujících znaků, aby něco bylo exemplářem dané kategorie? Konkrétní obraz reprezentující takovou kategorii? Seznam exemplářů, které do ní patří? Schopnost používat název dané kategorie (s níž však není spojena žádná reprezentace v mysli)? Ještě nějakou jinou reprezentaci, která je ještě obtížněji stanovitelná?

Text obsahuje skrytý předpoklad, že *pták* a *nábytek* se řadí ke stejnému druhu slov – „názvům kategorií“. Po vzoru Roschové uznalo tento předpoklad mnoho psychologů, a co je ještě zvláštnější i lingvistů, kteří jej pokládají za samozřejmý a pravdivý. Existují však výrazné gramatické ukazatele (a sémantické důkazy) které ukazují, že těmto dvěma slovům odpovídají pojmy úplně jiného druhu. „Pták“ je taxonomickým pojmem označujícím určitý „druh živé existence“. „Nábytek“ však není taxonomickým pojmem, ale KOLEKTIVNÍM (srov. Wierzbicka 1984a, 1985f, 1987d, Zubin and Köpcke 1985), které zastupuje skupinu (soubor) předmětů různého druhu. Anglicky není možné říci *three furnitures*, tak jako když mluvíme o třech ptácích *three birds*; také si není možné představit ani nakreslit blíže nespecifikovaný nábytek¹¹⁸ („nábytek vůbec“), zatímco je možné nakreslit nějakého (druhově libovolného) ptáka. V případě *ptáků* je MOŽNÉ oddělit ptáky od ne-ptáků (netopýři se samozřejmě ocitnou v té druhé kategorii). V případě *nábytku* NENÍ MOŽNÉ oddělit předměty různého druhu, které jsou zařazeny v rámci nadřazené kategorie od předmětů, na které se nevztahuje, jelikož (na základě svého významu) slovo *furniture* neslouží k identifikaci žádného konkrétního předmětu určitého typu. Můžeme se přít, zda rádio je či není „nábytkem“ (srov. Abelson 1981:725), ale ne jestli je pelikán ptákem nebo nikoliv (srov. Armstrong et al. 1983:268). Pojem „nábytek“ lze opravdu označit „neostrý“ či „mlhavý“ – stejně jako všechny další pojmy odpovídající podstatným jménům označujícím nesourodé soubory různých předmětů (*kitchenware* [kuchyňské náčiní]; *crockery* [stolovací souprava]; *clothes* [oděvy] a tak dále). Je však těžké pochopit, jak může výzkum hromadných podstatných jmen (chybně považovaných za slova stejného druhu jako počítatelná podstatná jména

¹¹⁷ Autorka zde užila slova *umeblowanie*, což odpovídá v češtině spíše *nábytkovému vybavení*, který je však dle mého v míněném kontextu v češtině používáno zřídka.

¹¹⁸ Také v češtině slovo nábytek zastupuje nepočítatelné, hromadné podstatné jméno patřící mezi singularia tantum, tj. nevyskytuje se ve formě plurálu.

typu pták) vést k “zamítnutí psychologické reality Aristoteleského pojetí kategorie” (Rosch 1975: 225).

Bolinger (1992) dokázal, že jak *nábytek*, tak i *pták* vyžadují “analýzu znaků” a “prototypů” a já se s tím shoduji. Nicméně příklady naznačují, že se obě formy v několika ohledech zásadně RŮZNÍ. *Pták* je totiž významově “druh živé bytosti”, zatímco *nábytek* je konceptualizován jako „předměty různého druhu“, a ne jako “druh předmětu”. Skutečnost, že pták je “počítatelným podstatným jménem” (např. *tři ptáci*) a *nábytek* “podstatným jménem nepočítatelným” (srov. **tři nábytky*) není náhodná, odráží a upevňuje onen rozdíl ve způsobu konceptualizace (více informací k této problematice viz. Wierzbicka 1992a).¹¹⁹

2.8. Význam slova *hračka* (*toy*)

Podle George Lakoffa (1972) (čerpajícího v tomto případě myšlenky z výzkumů Roschové), patří *míč* a *panenka* k „centrálním exemplářům“ kategorie *hračka*, tak jako *drozd* a *vrabec* se řadí mezi „centrální exempláře“ kategorie *pták*. *Houpačka* a *brusle* pak patří mezi „periferní exempláře“ kategorie *hračka*, podobně jako se *slepice* a *kačena* řadí mezi „periferní exempláře“ kategorie *pták*. V důsledku pak není možné stanovit, zda *slepice*, *kachny* (a *netopýři*) jsou ptáky či neptáky a stejně tak i u *houpačky* a *bruslí*, zda jsou hračkami či nehračkami. Jediné co můžeme na toto téma říci je, že jsou hračkami do určité míry (a to menší než v případě míče či panenky).

¹¹⁹ Bolinger tvrdí, že “nábytek” se v určitých ohledech podobá pojmu “dýně”, a že je možné například říci „*tykev* (*crookneck*) je druhem dýně”. Upozorňuje také na to, že *pták* by se měl srovnávat nikoliv s *nábytkem* (*furniture*), ale s *jednotlivým kusem nábytku* (*a piece of furniture*). Obrátme však pozornost na následující srovnání:

Vrabec je druhem ptáka
Tykev je druhem dýně
*židle je druhem nábytku
* židle je druhem jednotlivého kusu nábytku

Srovnání tohoto typu sugerují, že do hry vstupují konceptuální struktury. Rozdíly se přitom systematicky opakují:

Růže je druhem květiny
Dub je druhem stromu
*košile je druhem oděvu
*vidlička je druhem příborů (*cutlery*)
*košile je druhem kusu oděvu (*piece of clothing*)
* vidlička je druhem příboru (*piece of cutlery*)

Takže to, co se vztahuje k *nábytku*, se také vztahuje ke všem nesourodým souborům předmětů (*oděvům*, *příborům*, *kuchyňskému náčiní* atd.). To, co se vztahuje k *ptákovi* se také vztahuje ke všem podstatným jménům odpovídajícím jednotlivým druhům věcí nebo živých bytostí (*strom*, *květina*, *ryba* atd.).

Avšak analogie mezi *ptákem* a *hračkou* je stejně chybná, jako v případě *ptáka* a *nábytku*. Zatímco „*pták*“ je taxonomickým pojmem, kterému odpovídá určitý DRUH věci, „*hračka*“ není takovým pojmem podobně jako „*nábytek*“. Je to pojem výhradně funkční, kterému odpovídají věci JAKÉHOKOLIV DRUHU, vyrobené tak, aby si s nimi děti mohly hrát. Není tedy možné nakreslit „nějakou“, neurčitou hračku, stejně jako není možné nakreslit blíže nespecifikovaný nábytek. „*Hračka*“ je jako kategorie „*nevyhraněná*“ či také „*mlhavá*“, díky své významové struktuře (zcela odlišné od významové struktury „*ptáka*“) totiž neslouží k identifikaci nějakého určitého DRUHU věci. Na příkladě takových slov jako *vrabec*, *slepice*, či *pštros* můžeme ukázat, že jejich význam obsahuje složku „*pták*“ (srov. Wierzbicka 1985f), což je také důvodem proč jejich definice začíná formulací „*druh ptáka*“. Ve významu takových slov jako *míč* nebo *panenka* však složka „*hračka*“ chybí. Můžeme je skutečně považovat za „centrální exempláře“ kategorie „*hračka*“, avšak z hlediska jejich významové struktury to není nijak významné. Proto by bylo zcela neopodstatněné zahajovat definice slov *míč* a *panenka* formulací: „*druh hračky*“. V různých sportovních hrách (rugby, fotbal, kriket atp.) se totiž používá mnoho druhů míčů a nikoho by nenapadlo na ně pohlížet jako na „*hračky*“; stejně tak je mnoho panenek (např. čínské panenky umístované na krbové římse jako dekorace), nad kterými nikdo nepřemýšlí jako nad hračkami. Ať už by analýza významové struktury funkčních pojmů takových jako „*hračka*“ (či „*vozidlo*“, „*zbraň*“ nebo „*nástroj*“) ukázala cokoliv, její výsledky nelze aplikovat na takové taxonomické kategorie jako „*pták*“, „*květina*“ či „*strom*“. Významový vztah mezi „*vrabcem*“ a „*ptákem*“ je úplně jiný než ten který je mezi „*míčem*“ a „*hračkou*“ (srov. Wierzbicka 1984a a 1985f).

2.9. Význam slova *hra* (*game*)

Pojem „*hry*“ byl nepochybně nejčastěji uváděným příkladem domnělé „*neostrosti*“ a „*mlhavosti*“ lidského myšlení v odborné literatuře. Na svět jej přivedl Ludwig Wittgenstein ve slavném fragmentu svých *Filosofických zkoumání*. Wittgenstein nevyužíval pojmu prototyp, používal však spřízněný termín: „*rodinné podobnosti*“¹²⁰ a ten dokonce uvedl do oběhu mezi pojmy. Základní předpoklad byl takový, o kterém již byla dříve řeč: nelze naformulovat definici pojmu za pomoci diskrétních významových složek; není například možné stanovit významový invariant takového pojmu jako „*hra*“,

¹²⁰ Tento termín již v české kognitivní lingvistice figuruje, proto jsem jej převzala již v hotové podobě.

jelikož to, co spojuje jednotlivé případy, jsou těžko uchopitelné „rodinné podobnosti“, a ne jakýsi jasně stanovitelný soubor společných vlastností.

Myšlenka „rodinných podobností“, kterou Wittgenstein představil, odehrála obrovskou roli v rozvoji „sémantiky prototypu“ a popularitu, kterou si tato myšlenková škola získala, se dá nepochybně přisuzovat především jeho intelektuálnímu charismatu.

Podle mého názoru texty Wittgensteina obsahují jeden z nejpropracovanějších a nejplodnějších postřehů týkajících se otázek sémantiky, které lze nalézt v literatuře předmětu. Avšak i přesto, že Wittgensteinovi patří můj obdiv, si myslím, že je na čase jeho doktrínu „rodinných podobností“ znovu podrobit rozboru. Ve spoustě současných publikací na téma významu si již stačila vytvořit pozici nezpochybnitelného dogma. Wittgenstein (1953: 31-32; v polském vydání 1972: 50-51) napsal:

Podívej se například na to, co jsme kdysi nazývali „hrami“. Jedná se mi o hry typu šachy, karetní, míčové a sportovní hry atd. Co všechno mají společné? – Neříkej: „Musí mít něco společného, jinak by se nenazývaly <<hrami>> - pouze se *dívej*, jestli mají něco společného. Když se na ně totiž podíváš, nenajdeš prakticky nic, co by měly všechny společné, povšimneš si naopak podobností, příbuzností – a to celou jejich řadu. Proto jak bylo řečeno: nemysli, ale dívej se! Podívej se např. na hry typu šachy s jejich rozmanitými příbuznostmi. Následně přejdi ke karetní hře: nalezneš zde mnoho ekvivalentů tamté kategorie, ale také hodně společných rysů mizí a objevují se jiné. Když teď přecházíme k míčovým hrám, tak některé společné vlastnosti zůstávají a mnoho z nich se vytrácí. – Je každá z těchto her „zábavou“? Srovnej šachy s mlýnem¹²¹. Možná všude existuje výhra a prohra nebo společné závodění hráčů? Připomeň si solitaire. V míčových hrách existuje výhra i prohra; když však dítě hází míčem o stěnu a znovu jej chytá, tento rys už chybí. Podívej se, jakou roli hrají dovednost a štěstí. A jak se liší dovednost v tenise a v šachách. Dále si vzpomeň na hry typu taneční průvod: je zde prvek zábavy, ale kolik charakteristických rysů zmizelo! Takto bychom mohli projít ještě mnoho jiných skupin her, kde bychom pozorovali objevující se a mizící podobnosti.

A výsledek těchto úvah zní: Vidíme komplikovanou síť podobností, které se překrývají a křížují; podobností v malém i velkém měřítku.

Tyto podobnosti nedokážu charakterizovat lépe než jako „rodinné podobnosti“, protože takovým způsobem se právě křížují i proplétají rozmanité podobnosti mezi členy jedné rodiny: výška, obličejové rysy, barva očí, chůze, temperament atd., atd. – Budu také říkat: „hry“ tvoří rodinu.

Takové úryvky mají ohromující sílu a je těžké se divit, že ovlivnily řadu filozofů, psychologů a lingvistů. Jsou však tvrzení Wittgensteina skutečně PRAVDIVÉ? Je skutečně

¹²¹ Jedná se o strategickou deskovou hru pro 2 hráče, která má silnou tradici na Britských ostrovech.

možné stanovit, co mají mezi sebou společného všechny hry – jinými slovy: není možné určit INVARIANT pojmu „hra“?

Jediným způsobem, jak se vypořádat s výzvami v podobných případech, je vyzkoušet SPLNIT onen „nemožný“ úkol – pokusit se definovat pojem „hry“. Myslím, že jsou pro tento pojem důležité následující složky: (1) lidská činnost (zvířata si mohou hrát, ale nehrají žádné hry); (2) doba trvání (hra nemůže trvat moment); (3) cíl: radost; (4) „útěk z reality“ (účastníci si představují, že se nachází v jiném než skutečném světě); (5) jasně stanovené cíle (účastníci ví, kam to směřuje); (6) jasně stanovená pravidla (účastníci ví, co mohou, a co nemohou dělat); (7) sled událostí je nepředvídatelný (nikdo nemůže vědět, co se vlastně stane). Proto navrhuji následující definici:

hry

- (a) mnoho druhů věcí, které lidé dělají
- (b) lidé tyto věci mohou dělat dlouhou dobu
- (c) lidé tyto věci dělají „pro radost“ (tedy proto, že chtějí cítit něco dobrého)
- (d) když dělají tyto věci, chtějí, aby se určité věci staly
- (e) kdyby lidé nedělali tyto věci, nechtěli by, aby se tyto věci staly
- (f) když oni dělají tyto věci, musí vědět, co mohou dělat
- (g) když oni dělají tyto věci, musí vědět, co nesmí dělat
- (h) než budou lidé tyto věci dělat, musí jim o tom někdo říci

Složka (a) upozorňuje na to, že „hry“ jsou lidskými činnostmi a že jich existuje mnoho druhů, (b) – že „hry“ nejsou něčím chvilkovým, ale trvají určitou dobu, (c) – že „hry“ hrajeme pro radost, (d) – že „hry“ musí mít nějaké cíle, (e) - že mimo hru ty cíle nemají žádný význam ani hodnotu, (h) – že „hry“ vyžadují určitá pravidla a (f) a (g) – že je účastníci musí znát.

Myslím, že se tato definice¹²² docela dobře vztahuje ke stolním hrám, karetním hrám, míčovým hrám i mnoha dalším činnostem nazývaných „hrami“. Nevztahuje se naopak k situaci, kdy dítě jen tak hází míčem o stěnu a zpátky ji chytá, ale i tak by tato

¹²² Zde nabízená definice *her* se nevztahuje na metaforická rozšíření a ironie nebo žertovné a jim podobné příklady, jako například „hry, které lidé hrají mezi sebou“ či takové, kde máme na mysli „hry – úkoly“, kterými se zabývají matematici, představitelé generativní gramatiky či jiných vědních disciplín, jimž činí radost z řešení těžkých úkolů. Zde bychom, podobně jako v sémantice, měli odlišovat rozšíření za účelem zábavy od základního významu (který vysvětluje jak „normální“ použití slova, tak i každé jeho rozšíření).

činnost v angličtině nebyla nazvána hrou. V německém jazyce má slovo *Spiel* širší oblast použití víceméně odpovídající anglickému *playing* [hra, zábava]. Avšak právě tento fakt je v rozporu s názorem Wittgensteina (1972: 51), podle nějž „neznáme hranice, protože jsme je neurčili“. Hranice však existují – v různých jazycích jsou nastaveny různě a lidé hovořící daným jazykem je od narození znají a podvědomě i respektují. Rozdíl mezi lexikalizovaným pojmem „hry“ v angličtině a „Spiel“ v němčině tkví především v pravidlech - to, že je třeba s předstihem vědět, co se může a nemůže dělat. Další rozdíl souvisí s jasným stanovením cíle, kterého je možné či nemožné dosáhnout. Pokud se nevytyčí a neupřesní podobné vlastnosti, nelze hovořit o úspěchu srovnávacích výzkumů slovní zásoby různých jazyků. Není tedy divu, že obránci teorie „rodinných podobností“ obvykle takové výzkumy ani nerealizují.

3. Užitečnost pojmu <<prototyp>> v sémantice

Dosud jsme se v úvahách soustředili především na to, co sama považuji za zneužívání¹²³ a chybné použití pojmu <<prototypu>>. Je tedy na čase se nyní koncentrovat na dobré stránky této myšlenky. „Prototyp“ by neměl sloužit jako nejjednodušší cesta, pokud je používán správně a s mírou může dobře posloužit, obzvláště pokud se spojí s definicemi či slovními explikacemi a nepoužíváme jej jako výmluvu vysvětlující neochotu cokoliv definovat.

Ze slovníkářské praxe vyplývá, že pojem „prototypu“ se dá využít mnoha různými způsoby. Několik takových možností dále zmíním a vysvětlím je v zápětí na různých příkladech.

3.1. Význam názvů barev

Jak jsem doložila ve svých dřívějších pracích (Wierzbicka 1980d a 1985f), význam takových slov, jako *zelený* či *modrý*, je možné definovat podle následujícího schématu:

zelený – barva, kterou si spojujeme s barvou trávy

modrý – barva, kterou si spojujeme s barvou nebe

¹²³ Zde ve významu příliš častého používání, nadsazování.

Od té doby, kdy jsem poprvé představila toto řešení, několik kriticky předpojatých badatelů zpochybnilo část vzorce: *kteřou si spojujeme s...*; Goddard (1989a) navrhl přidat pojem “*like*” [takový jako..; podobný...] do seznamu univerzálních, základních sémantických prvků, který jsem sama vytvořila. Přijmeme – li takový návrh, lze přeformulovat explikaci názvů barev zhruba na základě následujícího schématu:

X je zelené – barva X- u je jako barva trávy

X je modré – barva X-u je jako barva nebe

Podrobnosti stále zůstávají kontroverzní, existuje však mnoho příkladů, které dokládají, že použití takových “prototypů”, jako tráva nebo nebe, v explikacích je v podstatě oprávněné.

Jackendoff (1983: 113) se, mimo jiné, odkazoval na názvy barev, když se pokoušel dokázat, že pojmy přirozeného jazyka není možné úplně rozložit na základní prvky. Psal: “jestli z interpretovaného tvaru <<červený>> odstraníme štítek *barva*, co nám zůstane k další analýze? Jak můžeme zachytit smysl červeně nezávisle na systému barev? Doufám, že výše uvedené vzorce na tyto otázky odpovídají.

3.2. Význam slov popisujících city

V jistém smyslu nelze nevidomému člověku „znázornit“ k čemu se vztahuje slovo *červený* (srov. Locke 1947: 239); také není možné někomu, kdo nikdy nezažil závist, zprostředkovat, s čím je spojeno slovo označující tento stav. Nicméně, je MOŽNÉ definovat *závist* [*envy*] tak, že ji vztáhneme na typickou situaci podle následujícího schématu (srov. Wierzbicka 1972a, 1980d a 1986b):

X cítí závist =

občas si člověk myslí něco takového:

 `něco dobrého se stalo jiné osobě

 to se nestalo mě

 chci, aby se takové věci stávaly i mě`

z toho důvodu ta osoba cítí něco špatného

X cítí něco takového

Myslím, že takové definice odhalují zdánlivost dilematu: je lepší zacházet s city jako s prototypy, nebo jako s objekty „definovatelnými klasickými metodami“ (srov. Ortony et al. 1987: 344). Často se argumentovalo, že city nelze definovat, jelikož se to nikomu nepodařilo. Avšak, jak si povšiml Ortony a jeho kolegové: „to, že se filozofům a psychologům nepodařilo doposud vytvořit adekvátní definici emocí neznamená, že je to nedosažitelný cíl“. Zda takové definice, jako ta výše navrhovaná, pro *závist*, patří mezi „klasická“ pojetí nebo nikoliv je otázkou diskuze. Ukazují však, že emoce JSOU definovatelné, a to definovatelné za pomoci typické situace a typické reakci na ně. Bez definice tohoto druhu by bylo nemožné vysvětlit vztahy mezi takovými pojmy jako: „závist“, „žárliivost“, „nenáivist“, „opovrženív“, „lítost“, „obdiv“ atd. Bylo by také nemožné porovnat a interpretovat slova označující city v různých jazycích (Wierzbicka 1986b). Jestli se má tedy výzkum lexikalizovaných pojmů v různých jazycích pohnout vpřed, je nejdůležitější pochopit, že neexistuje mezi prototypy a definicemi žádný rozpor.

3.3. Význam slova šálek (cup)

Podle Hersche a Caramazzy (1976: 274): „Labov ukázal, že pokusy o přesné vymezení tak obecně rozšířeného pojmu jako je <<šálek>> za pomoci tradiční, složkové analýzy významové struktury jsou neadekvátní“. Labov pouze ukázal, že definice *šálku* představované v tradičních slovnících, jako např. *Webster's Third*, jsou neadekvátní. Není se vlastně čemu divit, ale opravdu to dokazuje skutečnost, že není možné „úzce definovat tak obecně známý pojem jako <<šálek>>? Na otázky tohoto typu je nejlepší odpovídat tak, že učiníme to, co jiní považují za nemožné. U „šálku“ i desítky jiných spřízněných pojmů jsem tak učinila již dříve (Wierzbicka 1985f). Tam v navrhovaných definicích uvádím odlišnosti mezi charakteristickými složkami, jež nejsou částí invariantu a složkami naprosto nezbytnými.

Například čínský kalíšek¹²⁴ – malý, s tenkými stěnami, jemný, bez ouška a podšálku – může být šálkem, je totiž vhodný k pití horkého čaje v oficiální situaci (když se sedí u stolu) a je možné jej zvednout k ústům jednou rukou. Znamená to, že ačkoliv podšálek i ouško jsou rozhodně částí prototypu šálku („ideální“ šálek MUSÍ mít ouško a podšálek) nejsou součástí toho, co by bylo možné nazvat „zásadní“ (nezbytnou) částí pojmu. Musí v ní být naopak obsaženy složky: „zhotovená za účelem pití horké tekutiny“ a „natolik malá, aby ji lidé mohli snadno zvednout k ústům jednou rukou“ (Wierzbicka 1985f: 59).

¹²⁴ Czarka (v orig. textu) v polštině kdysi označovala jednotku míry (používanou v Rusku), nyní spojení čínska czarka označuje kalíšek na čaj.

Vzorci tohoto druhu není možné kritizovat za to „že považují přínos všech složek v definici za rovnocenný“ (Hersch a Caramazza 1976: 274). Zároveň zapřičiňují nepravdivost tvrzení, že „žádnou skupinu těchto složek není možné uznat za nezbytnou a dostačující k tomu, abychom definovali analyzovaný termín“ (*tamtéž*); samozřejmě, svědčí o něčem opačném.

3.4. Význam slova strýc (uncle)

Podle Chomského (1972: 85) je samozřejmé, že níže uvedené výrazy [33-35 – číslování autora], musí mít identickou významovou reprezentaci”.

(33) Strýc Johna

(34) osoba, která je bratrem matky nebo otce Johna nebo manželem sestry matky nebo otce Johna

(35) osoba, která je synem jednoho z Johnových prarodičů nebo manželem dcery jednoho z Johnových prarodičů, ačkoliv není jeho otcem.

Podle mého názoru, se význam (a tudíž i “významová reprezentace”¹²⁵) výrazu (35) obrovsky liší od významu (34). V kontextu současných úvah je však důležitější fakt, že slovní obrat (34) není významově rovnocenný se vzorcem (33). Bylo by proto chybné uznat (34) za explikaci (33). Slovní obrat (34) považuje bratra otce nebo matky za to stejné, jako manžel sestry nebo otce, čímž znehodnocuje význam (33). Když se však manžel sestry matky (nebo matky matky) obecně kategorizuje jako “strýc”, je tak učiněno na základě analogie k centrálnímu případu – prototypu strýce. Definice, která by úplně vylučovala “druhořadé” strýce (například taková: `strýc X-u = bratr matky nebo otce X-u`) by byla empiricky neadekvátní. Nicméně zavedení disjunkce, která stírá rozdíly mezi centrálními a druhořadými případy, je také neadekvátní. Podle mého názoru by dobrá definice měla zohledňovat jak invariant, tak i prototyp. V případě strýce je invariantem určitý typ lidského vztahu a kvalita tohoto svazku odkazuje na prototyp.

Navrhuji následující vzorec:

X je strýcem Y-u =

kdyby někdo byl bratrem mé matky nebo otce

¹²⁵ Příp. sémantická reprezentace

mohl bych o té osobě říci: “ to je můj strýc”

jestli bych to mohl říci o nějaké osobě, mohl bych si o té osobě myslet

Y takto může myslet vzhledem k X-u

Tato definice ponechává (jelikož si myslím, že by měla) neostrý rozsah strýce a současně výrazně upozorňuje na prototyp (což by také, podle mého názoru, měla ; srov. Wierzbicka 1992 1: 348-349).

3.5. Význam slova *pták* (*bird*)

Jak již jsem dříve dokazovala, netopýři jsou ptáky více než krávy, ale pštrosi a emu, kteří nelítají - JSOU ptáky. Znamená to, že létání není důležitou částí pojmu “ptáka”? Podle mého názoru lítání JE důležitou částí tohoto pojmu a kompletní, mnou dříve navrhovaná (Wierzbicka 1985f: 180) definice *ptáka* zohledňuje létání (či také schopnost pohybovat se ve vzduchu), krom složek vztahujících se k peří, zobákům, vajíčkám i hnízdům. Avšak definice *ptáka* (podobně jako jiné definice “přírodních druhů”) je naformulována tak, že z ní nevyplývá, že všechny zásadní (základní) složky pojmu “pták” skutečně vystupují u všech živých bytostí kategorizovaných jako ptáci. Definice proto začíná následujícím rámcem:

když si lidé představí bytosti tohoto druhu, řekli by o nich tyto věci...

Jelikož pojmy “představovat (si)” již nezapočítávám do souboru významově nedefinovatelných pojmů¹²⁶ a poněvadž v současné verzi gramatiky PSM¹²⁷ [přirozený sémantický metajazyk] “would” [ukazatel podmiňovacího způsobu v anglickém jazyce] vyžaduje složený výraz v podobě `jestli...tak (by bylo)`, přeformulovala bych nyní tento rámeček s následujícím úvodem:

lidé mohou říci takové věci o bytostech tohoto druhu

¹²⁶ V orig. textu *indefinibilia*, tj. z anglického *indefinable* – takový, který nelze popsat či analyzovat.

¹²⁷ Koncepce Anny Wierzbické, umělý jazyk (metajazyk), jeden z nástrojů kognitivní lingvistiky, forma výzkumu a popisu významu slov a emocí v různých jazycích.

Takové vlastnosti jako: létání, peří a tak dále, jsou pak představovány jako zásadní (základní) části stereotypu, a ne jako nezbytné znaky každého ptáka. Nicméně v úplné explikaci ptáka se objevuje následující výhrada: “některé bytosti tohoto druhu se nemohou pohybovat ve vzduchu, ale když lidé chtějí něco říci o bytostech takového druhu, říkají něco takového: <<ony se mohou pohybovat ve vzduchu>>”.

To, co se vztahuje na *ptáky*, se vztahuje rovněž, *mutatis mutandis*¹²⁸, na *ovoce* (a samozřejmě na mnohé jiné pojmy). Geeraerts (1993) přitom zpochybňuje některé složky mých (Wierzbicka 1985f) definic *ovoce*, na základě toho, že se nevztahují na všechno ovoce, i přesto že samotná definice prezentuje tyto znaky jako část prototypu, a ne jako nezbytný znak všech denotátů. Zvláště se to týká složky: ‘lidé, kteří si chtějí představit takové věci, by si je měli představit jako rostoucí na stromech’ Geeraerts zcela správně upozorňuje na to, že maliny jsou ovocem, přestože nerostou na stromech. Podle mého názoru však, tento nezpochybnitelný fakt nevypovídá o neexistenci pojmového vztahu mezi ‘ovocem’ a ‘stromy’ (podobně jako skutečnost, že pštrosi nelítají, nevypovídá o neexistenci podobného vztahu mezi ‘ptáky’ a ‘létáním’).

Geeraerts (1993: 266) poukazuje, že ‘spíše bychom netvrdili, že jiní lidé považují maliny za rostoucí na stromech’. Ale i my bychom netvrdili, že jiní lidé uvažují o pštrosech jako o létajících stvořeních. Ze skutečnosti, že lidé uvažují o pštrosech jako o ptácích, a o ptácích jako o létajících stvořeních, nevyplývá, že uvažují o pštrosech jako o létajících stvořeních.

Je však třeba zdůraznit, že ty dva případy (*pták* a *ovoce*) si navzájem neodpovídají v každém ohledu, jelikož pták je kategorií taxonomickou (‘druh živé bytosti’), a *ovoce*, podobně jako *nábytek* – je nestejnorodou kategorií kolektivní (‘předměty různého druhu’). Nesourodost pojmové kategorie *ovoce* způsobuje, že typické (ač postradatelné) znaky *ovoce*, jako např. ‘rostoucí na stromech’ jsou mnohem méně zřejmé než takové typické (a opět – postradatelné) znaky ptáků, jako je ‘létání’.

3.6. Význam slov *rajče (tomato)*, *zelí (cabbage)* a *jablko (apple)*

Často se setkáváme s tvrzením, že názvy biologických druhů a jiných ‘přírodních druhů’ nemohou být úplně definovány.¹²⁹Sama jsem tuto teorii bránila v dřívějších pracích (Wierzbicka 1972a a 1980d). Později jsem však po namáhavých lexikografických

¹²⁸ Z právnického jazyka - s příslušnými změnami, po nezbytných úpravách. Ponechala jsem beze změny.

¹²⁹ Viz.: Putnam (1975), Kripke (1972). Tuto problematiku do hloubky rozebírá: Dupré (1981).

výzkumech došla k přesvědčení, že tento názor je chybný – *tygři* a *citrony* jsou definovatelní do stejné míry jako jiné pojmy konkrétní (jako např. *šálky* nebo *hrnky*) nebo abstraktní (typu *svoboda*, *láska* či *slib*)¹³⁰

K definování přirozených a kulturních druhů však potřebujeme pojem prototypu. Například v případě *šáleků* musíme zohlednit nejen to, že typický šálek má ouško, ale také to, že některé z nich (například čínské kalíšky na čaj či turecké šálky na kávu) ouška nemají. Podobně jako v případě *rajčat* si musíme uvědomit skutečnost, že typická *rajčata* jsou červená a i to, že se podaří také *rajčata žlutá*, které také nazýváme rajčaty nebo alespoň žlutými rajčaty. Zabýváme-li se *zelím*, musíme vzít v úvahu nejen to, že je *zelí* popsáno za pomoci podstatného jména bez přívlastku zelenkavé (vyjma neúplné (eliptické) věty), ale také to, že jeho odrůda nese název *červené zelí*. V případě *jablek* je zase třeba zohlednit to, že mohou být červené, zelené nebo žluté, ale také to, že když si zkusíme představit (nebo nakreslit) „dobrá jablka“ lidé si je s největší pravděpodobností představí jako žlutá nebo zelená.

Abychom vysvětlili taková fakta, myslím, že bude rozumné použít podobné nástroje analýzy, které jsme využívali při řešení otázky nelétajících ptáků. Například v definici *zelí* jsem zařadila následující složky:

listnaté části jsou zelenkavé nebo bělavě-zelenkavé
u určitých věcí tohoto druhu jsou listnaté části načervenalé
pokud by si lidé chtěli představit věci tohoto druhu představili by si je jako
zelenkavé

V současné verzi PSM¹³¹ bych přeformulovala poslední složky této explikace následujícím způsobem:

když lidé chtějí říci, jak vypadají věci tohoto druhu
říkají, že jsou zelenkavé.

¹³⁰ Definici *lásky* lze nalézt u: Wierzbicka (1986f); *svobody* u: Wierzbicka (1997d); *slibování* u: Wierzbicka (1987d) a *šálku*, *hrnku* a mnoho dalších pojmů u: Wierzbicka (1985f).

¹³¹ Přirozený sémantický metajazyk, viz. výše

3.7. Význam slova šplhat (climb)¹³²

Sloveso *climb* [šplhat, lézt] odehrálo, společně s podstatným jménem *bachelor* [starý mládenec], důležitou roli v rozvoji sémantické teorie jako jeden z hlavních příkladů slov, které, podle názorů mnohých – není možné definovat pomocí nezbytných a dostačujících složek, a které je tím pádem možné analyzovat jedině prostřednictvím prototypu. Verschueren (1985: 46) například napsal:

Jako důkaz, že lze podobným způsobem analyzovat také slovesa, využiji příklad Filmora (1978); sloveso *to climb* [šplhat, lézt] obvykle popisuje *pohyb vzhůru* činicí *obtíže* [*clambering*]. Cituji: „Opice šplhající [*climbing up*] po vlajkovém stožáru splňuje obě tyto podmínky. Opice, která slézá po stožáru dolů [*climbing down*] splňuje pouze druhou podmínku, která popisuje [„obtížný“] způsob překonávání cesty, nicméně její činnost lze správně nazvat [v anglickém jazyce, kde ve vztahu ke zvířatům může *climb* označovat (vy/s)lezení – pozn. překl.] šplháním [*climbing*]. Slimák, který vylézá [*climbing up*] po vlajkovém stožáru splňuje podmínku pohybu vzhůru, tedy i to co lze nazvat šplháním. Slimák však nemůže <<slézat>> [*climb down*] po stožáru, v tomto případě by proto nebylo možné hovořit o ani o obtížích ani o pohybu vzhůru.

Analýza však nevysvětluje, proč větě *the money climbed the flagpole* [neurčitost směru vertikálního pohybu vycházející z použití slovesa *climb* bez předložky zde způsobuje dvojznačnost, takovou jako například v polské větě: „opice (vy/s)lezla na/z stožár/u“ – pozn.překl.] nelze přisoudit význam „opice SLEZLA po stožáru“. Kdyby totiž byl pohyb vzhůru částí prototypu, a ne částí invariantu, jak bychom si mohli být jisti, že opice, která *climbed the flagpole* skutečně po něm vylezla?

Obdobné problémy přiměly Jackendoffa (1985) věnovat slovesu *climb* celou studii a využít jej jako příklad v jeho vlastní verzi sémantiky prototypu¹³³ v Jackendoff (1983). Ve své podstatě se však analýza Jackendoffa výrazně neliší od Fillmorovské – i on totiž navrhuje pro popisované sloveso složky vzhůru (upward) a „s obtížemi“ (*clambering fashion*), když zároveň tvrdí, že kterákoliv z nich může být „vyřazena“, ačkoliv se to nemůže stát oběma najednou. Například ve větě *the train climbed the mountain* [vlak se vyšplhal na horu] byl element „obtížnosti, námahy“ (*clambering manner*) vyřazen, naopak zůstala složka „vzhůru“; ve větě *Bill climbed down the ladder*

¹³² V angličtině je pojem *climb* konceptualizován jinak než je tomu v češtině. Zde proto přicházejí v úvahu buďto sloveso šplhat nebo lézt.

¹³³ V orig. prototype semantics

[Bill slezl po žebříku] je to zase naopak. Jackendoff navrhl pro tyto věty následující významové vzorce:

The train climbed the mountain.

[Vlak šplhal na horu.] =

		NA VRCHOLEK [Věc HORA]
JET (VLAK)		PŘEZ [Místo NA [Věc HORA]]
Událost	Cesta	VZHŮRU

Bill climbed down the ladder.

[Bill slezl po žebříku.] =

	JÍT (BILL, [Cesta PO ŽEBŘÍKU DOLŮ])
Událost	[Způsob S OBTÍŽEMI]

Tato analýza je však také neuspokojivá, jelikož například nezohledňuje to, že jestli vlak vyjede na vrch hodně rychle, nebude to možné považovat za “šplhání” (*climbing*). Mezi variantami (a) a (b) v následující dvojici vět je totiž významový rozdíl:

- (1a) Vlak se vyšplhal (*climbed*) na horu.
- (1b) Vlak vystřelil (*shot up*) nahoru.
- (2a) Teplota stoupla na 102 stupně.
- (2b) Teplota vyskočila na 102 stupně.

Analýza Jackendoffa nemůže objasnit fakta tohoto typu, i když má bohatou zásobu popisných nástrojů včetně mnohonásobného uzávorkování a “preferenčních znaků” Podle mě si s nimi dokáže poradit pouze pečlivá a s velkou dávkou fantazie provedená analýza pojmu “climb”, která má za cíl určit jeho nutné a uspokojivé vlastnosti. Navrhuji následující definici (srov. Taylor 1989: 108):

X šplhal...=

X se pohyboval tak, jako lidé v místech, kde musí používat ruce a nohy, aby se pohybovali nahoru

A trochu přesněji:

X šplhal...=

na určitých místech,

jestli se lidé chtějí pohybovat nahoru,

musí se pohybovat jak nohama, tak rukama

X se pohyboval tak jak se lidé hýbou na takových místech

Podobenství, o kterém byla řeč v případě teploty, nás především vede k myšlení o pomalosti a nemělo by smysl v tom hledat ještě něco víc. Oproti tomu v případě vlaků lze podobenství interpretovat tak, že odkazuje na pomalost a značnou námahu při pohybu. V případě lidí můžeme podobenství interpretovat shodně s předchozím případem, s tím že se také může odvolávat na rychlý pohyb vzhůru bez velké námahy v místech, ve kterých by lidé obvykle museli použít ruce a nohy, aby se vůbec posouvali vpřed (srov. „Když jsem se díval, jak rychle a bez námahy šplhal po skále, byl jsem plný hrdosti, pýchy a obdivu“).

Pro pojem *climb* [šplhání] je tedy prototyp něčím velice důležitým. Není však „vyřazen“ v méně typických případech, kde se toto slovesa používá – je totiž částí sémantického invariantu.

4. Závěry

Bývaly doby, kdy bylo možné „vyřešit“ téměř každý problém jazykovědného rozboru pomocí dělení na „kompetenci“ a „performanci“. V současné době však tento konkrétní způsob řešení jazykovědných problémů bývá považován za dosti nedůvěřivý. Touha po snadném řešení však v jazykovědě přetrvala. „Grice spasuje“ a silná tendence k prototypům – to jsou dva charakteristické příklady.

Posner (1986: 58) psal: „I přes veškerý obdiv k pracím Roschové, mě neláká se vzrušeně zaobírat velkou debatou: Aristoteles *kontra* Roschová“. V pracích Roschové je vskutku mnoho zajímavých a podnětných postřehů, nelze však tvrdit, že měly zásadní přínos v oblasti významového popisu. K této nové myšlence se totiž v mnoha případech často výmluvně přiklání z důvodu intelektuální lenosti a nedostatku přesnosti. Podle mého názoru by měly přínos koncepce prototypu potvrzovat spíše významové popisy, a ne teoretické závěry na toto téma (srov. Wierzbicka 1985f). Pokud jej budeme

považovat za kouzelný klíč, kterým lze bez námahy otevřít všechny brány, přinese to více škody než užitku.

Lexikalizované pojmy v přirozeném jazyce jsou v jistém smyslu neostré (srov. Black 1937), neznamená to však, že by měly být neostré také jejich definice. Cílem by měla být právě přesná rekonstrukce charakteristické nevyhraněnosti přirozeného jazyka. Zcela se shodují s Herschem a Caramazzou (1976: 273), když tvrdí, že „pojmy přirozeného jazyka jsou již ze své podstaty neostré“. Nemohu však souhlasit s jejich tvrzením, že „význam termínu lze prezentovat jako *mlhavý soubor významových složek*“ [kurzíva zachována – A. W.]. Pro pojmy přirozeného jazyka je charakteristická referenční neurčitost¹³⁴, neboť „krom předmětů, vzhledem k nimž je popis <<strom>> určitě pravdivý, a předmětů, vzhledem k nimž je ten stejný popis zcela určitě lživý [...], existuje mnoho krajních případů“ (Putnam 1975: 133). To však neznamená, že význam slova *strom* je možné prezentovat pouze jako mlhavý soubor významových složek. Snažil jsem se to ukázat ve svých dřívějších pracích (viz. Wierzbicka 1985f) na precizně zformulovaných “mlhavých” definicích *stromu* a mnoha jiných podobných pojmech. Pokoušela jsem se také ukázat, že dokonce v případě těch nejvíce “neostrých” či “mlhavých” ze všech pojmů – *hedges*¹³⁵ [živé ploty – výrazy rozlišující a identifikující nebo jinak: ty, které staví daný objekt mimo rámec pojmu nebo jej do něj zahrnují - pozn. překl.], takových jako: *přibližně (approximately), okolo (around), právě, téměř (almost), přinejmenším (at least)* nebo *zhruba (roughly)* – lze popsat jejich význam pomocí přesných a ne “mlhavých” definicí, které představují *explicite*¹³⁶ jednotlivé, skryté významové složky (viz. Wierzbicka 1986g a 1991h).

Když lidé diskutují o tom, jestli rádio je či není „nábytek“, nemusíme užívat tvrzení, že *rádio* obsahuje významovou složku „nábytek“ v menší míře než *stůl* či *kancelářský stůl*. Existují dostatečné (jazykové) důvody k tomu, aby vůbec nebyly významu slov *rádio* či *stůl* přiřazovány znaky „nábytek“, tak jako existují dostatečné důvody k tomu, abychom k významu *šálku* nepřirazovali znaky typu: „kuchyňské potřeby“, „prostírání“ či „stolovací souprava“ (porcelán/ sklo). Vůbec není otázkou míry, zda význam takových slov, jako: *pelikán, dub* a *růže*, zahrnuje složky: „pták“, „strom“ a „květina“ – protože ony tam prostě jsou. A také není otázkou míry to, zda takové

¹³⁴ Vycházela jsem zde z Labova termínu *referential indeterminacy*, čili lingvistického termínu, který označuje situaci, kdy různí lidé odkazují na stejné předměty různým způsobem.

¹³⁵ Obrazné pojmenování pro výrazy, které lze obtížně, ale přece jen definovat. Analogicky z anglického *hedges* a polského *o(d)gródki* vznikly *živé ploty*.

¹³⁶ Případné alternativy - vysloveně, jasně, explicitně.

pojmy, jako: „stůl“, „rádio“, „lednice“ nebo „šálek“, obsahují složky: „nábytek“, „kuchyňské potřeby“, „nástroj“, „zařízení“ či „přístroj“ – protože tam prostě nejsou (odůvodnění tohoto názoru společně s podrobnými významovými analýzami lze nalézt u: Wierzbicka 1985f).

Neostrota se může také skrývat v samotných významových složkách. Elementy typu „takový, jako barva trávy“ (v pojmu „zelený“) jsou skutečně neostré a odrážejí to referenční neurčitost slov, v jejichž významu se takové znaky objevují. Takové složky, jako „někdo, o kterém si jiní myslí, že může uzavřít manželský svazek“, jsou možná ne až tak neostré, jako spíše „subjektivní“; odkazují se ne na „vnější skutečnosti“, ale na způsob konceptualizace, které jsou vlastní jejím mluvčím. Avšak ani neostrota, ani subjektivita významových složek by se neměla zaměřovat s „částečným výskytem“. Zdrojem obtíží, se kterými se potýká sémantická analýza, není Aristotelovo pojetí nezbytných a dostačujících znaků, ale mlčenlivý behavioristický předpoklad, že tyto znaky by měly odpovídat měřitelným a objektivně potvrzitelným aspektům vnější skutečnosti.

Mnoho psychologů a filozofů se vzhledem k teorii prototypů vyjádřilo s přesvědčením, že většina pojmů se vzeprala veškerým pokusům je definovat a že „vynaložili obrovské úsilí, když si předsevzali určit základní struktury znaků“ (Armstrong et al. 1983: 299). To je však pouze iluze. Ve skutečnosti, se tímto doposud zabývalo poměrně málo profesionálních sémantiků. Armstrong a kolektiv podpořili své tvrzení odkazem na práce Katze a Forota (1963) a Katze (1972). I přes obrovský obdiv, který patří těmto autorům, však zůstávají ve své podstatě teoretiky významu, a ne praktiky významového popisu. Je tedy nedorozuměním připisovat právě teoretikům „velký přínos při určování“ významových složek jakýchkoliv pojmů z každodenního života.

Jak tvrdí Armstrong a kolektiv (1983: 268): „jediná dobrá odpověď [na otázku: „proč mnozí pochybují o významnosti definičního pojetí¹³⁷“? – A.W.], je ta, že je obtížné vypracovat do detailu dostatečně výstižné definice. Nikomu se nepodařilo zjistit očekávané nejjednodušší kategorie (znaky).

Avšak kolik sémantiků se o to opravdu vůbec pokoušelo? Faktem je, že nejen mnohým filozofům a psychologům, ale také „pokolení lexikografů“ (Armstrong et al. 1983: 268) se nepodařilo vytvořit uspokojivé definice pojmů, které každý den

¹³⁷ Z anglického *definitional approach*, jeden z možných přístupů ke kategorizaci.

používáme. Lexikografii však vždy chyběl empirický základ. Teoretická sémantika se rozvinula bez empirické báze, a lexikografové museli zápasit se svými „praktickými“ úkoly takřka bez žádné opory ve formě dostatečně ucelené teoretické koncepce (srov. Wierzbicka 1985f). Vezmeme-li v úvahu onen nedostatek podpory ze strany teorie sémantiky, bylo by vhodnější se zde spíše zmínit o dosažených úspěších lexikografů, než o jejich prohrách.

Období systematických lexikografických výzkumů založených na úzkém teoretickém základu začalo teprve nedávno (srov. např. Mel'čuk a Žolkovskij 1984; Mel'čuk et al. 1984, 1988, 1992; Apresjan 1991). Jejich úspěch bude záležet částečně na tom, jestli se v rámci popisované disciplíny podaří osvojit a navázat na úspěchy psychologických a filozofických výzkumů týkajících se role prototypů v lidském myšlení. Ale nejen to. Podle mého názoru to bude záležet také na vytrvalé práci směřující k vymezení základního souboru lidských – univerzálních významově neanalyzovatelných pojmů – ze kterých se vytváří myšlenky a komplexní pojmy (srov. Osherson a Smith 1981: 55; viz. také Wierzbicka 1972a, 1980d, 1985f).

Přirozené přesvědčení, že „základní zásoba pojmů *nemůže* být tak bohatá, jako počet dostupných kategorií, a proto *musí* být mnoho pojmů analyzovatelných“ (Forot et al. 1980: 52), se potvrdilo neustále rostoucím počtem pečlivě propracovaných definic, které jsou založeny na striktně a jasně stanovených teoretických základech. Používání prototypů nás *nemůže* osvobodit od povinnosti vypracovat definici hodnou svého jména. Prototypy nás nemohou „zachránit“ před „útlakem“ spolehlivých lexikografických výzkumů; na druhou stranu nám však jistě mohou pomoci naformulovat nejlepší, co nejvíce objevné definice, které by nás přiblížily k lidské konceptualizaci skutečnosti, jež je reflektována a ztělesněna v jazyce.

Přeložil Krzysztof Korzyk

4 ZÁVĚR

Cílem diplomové práce bylo vypracovat komentovaný překlad úvodní kapitoly knihy *Język – umysł – kultura* polské lingvistky Anny Wierzbické. Teoretická část se zaměřovala na kognitivní lingvistiku jako revoluční jazykovědný směr, který se v poslední době začíná rozvíjet po vzoru jeho polských představitelů také v českém prostředí. V jednotlivých kapitolách byly rozebrány nejdůležitější postuláty kognitivní lingvistiky, Lakoffovo pojetí metafory a přístup ke kategorizaci včetně charakteristiky významných děl (spolu) autorů, které stály u zrodu této disciplíny. Pozornosti neunikla ani situace kognitivní lingvistiky u nás a v sousedním Polsku, v zemi, ve které vznikla jedna z jejích odnoží zastřešená termínem Jazykový obraz světa. Tuto část práce na závěr doplnil trojjazyčný slovníček pojmů kognitivní lingvistiky, který má za úkol usnadnit orientaci v komplikované terminologii tématu.

V praktické části práce jsem se věnovala překladu polského odborného textu, konkrétně kapitole *Prototypy i Invarianty* z publikace *Język – umysł – kultura*, který jsem v kritických místech v souvislosti s různými překladatelskými problémy doplnila komentářem. Jelikož bylo úkolem pokud možno co nejdůvěrněji přeložit text tak, aby byla zachována nejen jeho funkce, ale také syntax a autorčin osobitý styl, musela jsem představit (či uvést v češtině v novém významu jako neosémantizmy) některé termíny (např. *invariant*, *referenční neurčitost atp.*), se kterými jsem se v naší jazykovědné literatuře zatím nesešla. Obecně byl tedy největším problémem při překladu nedostatečně rozvinutý terminologický aparát v češtině, o který jsem se tudíž nemohla opřít. Na rozdíl od prací polských kolegů (včetně Wierzbické), kteří patří mezi vlivné osobnosti světové kognitivní lingvistiky a jsou více propojeni i s americkými kognitivisty, nenalezneme u nás (jak již bylo zmíněno) žádný ucelený lexikon pojmů ani českým autorem psaný úvod do této problematiky. V podstatě jedinou odbornou pomocí byly pro mne v tomto případě práce Ireny Vaňkové, ve kterých jsem se dříve při vypracovávání teoretické části, stejně jako později u překladu Wierzbické, setkala s „rodinnými podobnostmi“ Wittgensteina, teorií prototypu Roschové či Aristotelskou kategorizací. Jelikož jsem neměla k dispozici dostatečné terminologické podloží cílového jazyka, vycházela jsem většinou u problematičtějších hesel z jejich anglické podoby (např. *definitional approach*, *experiential cluster* - *definiční přístup*, *zkušenostní seskupení*). V překladu jsem se také často musela rozhodovat mezi několika možnými variantami

převodu myšlenek, z nichž jedna měla za výsledek více „technický“, ale méně přirozený jazyk bližší originálu (např. ostrost vs. nevyhraněnost, ne-ptáci vs. parafráze výrazu), zatímco druhá naopak zněla přirozeněji, ale zase nesplňovala funkci tak jako v originálu. V předloze jsem setkala i s vlastními termíny Wierzbické, jako např. PSM (*přirozený sémantický metajazyk*, v orig. NMS - *naturalny metajęzyk semantyczny*), které pouze dokládají fakt, že kniha v podstatě vznikla za účelem prezentace autorské sémantické teorie.

.Kognitivně orientovaná literatura je nesmírně obohacujícím zdrojem poznatků přinášející nový úhel pohledu na studium jazyka a možnosti jeho využití v blízkých i oborově vzdálenějších disciplínách. Čtenář a obzvláště pak překladatel, který se chce v ní zorientovat, jí však musí věnovat dostatečnou pozornost, trpělivost a doplnit si znalosti z širokého, nejen jazykovědného kontextu.

5 RESUME

Niniejsza praca magisterska miała na celu opracowanie tłumaczenia tekstu naukowego, fragmentu książki *Język – umysł – kultura*, światowej sławy lingwistki Anny Wierzbickiej. Przedmiotem tego tomu jest zbiór studiów poświęcony językoznawczym zagadnieniom z zakresu semantyki, ujętych z perspektywy kognitywistycznego podejścia do języka. Rewolucja kognitywna w dziedzinie lingwistyki, która nawiązała w drugiej połowie XX. wieku do powszechnego obrotu nauk do kognitywizmu zaowocowała powstaniem nowego nurtu językoznawstwa kognitywnego. Głównym założeniem wymienionego paradygmatu jest ściśle powiązanie języka z umysłem ludzkim i doświadczeniem psychologicznym.

W teoretycznej części pracy omówione zostały najważniejsze myśli i postulaty amerykańskich naukowców, mianowicie kognitywna teoria metafor pojęciowych George Lakoffa i Marka Johnsona, nowe prototypowe podejście do kategoryzacji i koncepcja ucieleśnienia w języku. Uwagę poświęciłam także lubelskiemu kręgowi badaczy związanych z pojęciem językowego obrazu świata, na którym wzoruje się i rozwija także czeska literatura przedmiotu pod imieniem autorki Ireny Vaňkovej. W Czechach jednak nadal brakuje wielu tłumaczeń kluczowych dzieł światowej lingwistyki kognitywnej takich jak na przykład: *Gramatyka kognitywna* Taylora czy *Leksykon językoznawstwa kognitywnego* Evansa, obecnie nie ma nawet żadnego wstępu do problematyki w postaci podręcznika napisanego przez czeskiego autora. Z tego właśnie powodu został na końcu części teoretycznej stworzony mały trójjęzyczny (czesko – polsko – angielski) słownik terminów kognitywnej lingwistyki wybranych na podstawie ich obecności w tej pracy.

Część praktyczna koncentrowała się już na samym tłumaczeniu wyżej wymienionej książki wstępnego rozdziału pod tytułem *Prototypy i Inwarianty*. Podczas procesu tłumaczenia zapisywałam swoje uwagi i alternatywy możliwych rozwiązań w postaci komentarzy w przypisach. Celem tłumaczenia było przekształcenie tekstu oryginału w taki sposób, by był jak najbardziej wiarygodny i pełnił identyczną funkcję zachowując przy tym charakterystyczny styl autorki w języku źródłowym. Największym problemem okazał się brak w języku czeskim terminologicznego aparatu lingwistyki kognitywnej, która miałaby służyć przede wszystkim do kontroli i utrzymania spójności pomiędzy już opublikowanymi tytułami zapobiegającej podczas ich lektury zbędnej dwuznaczności i zamieszaniu. W wielu wypadkach zatem korzystałam z oryginalnej

postaci angielskich haseł (*definitional approach – definiční přístup- , experiential cluster – zkušenostní seskupení*). W niektórych przypadkach dochodziło do częściowej neosemantyzacji terminów, jak na przykład: *invariant -invariant*, z którymi w literaturze czeskiej do tej pory się nie spotkałam. Ponieważ tom ten został pomyślany jako przedstawienie i podsumowanie skonstruowanej przez autorkę teorii semantycznej i zawiera pewne skróty jak na przykład: NMS (*naturalny metajęzyk semantyczny* - PMS *přirozený sémantický metajazyk*) wymaga od czeskiego czytelnika (tłumacza) do tej pory nie za bardzo zapoznanego z kontekstem szczególnego skupienia i ostrożności.

Bez odpowiedniego wsparcia w postaci ustalonej terminologii celowego języka tłumaczenie podobnych tekstów staje się naprawdę trudną kwestią do rozstrzygnięcia.

6 SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY

Monografie a odborné články

ARISTOTELEŚ: *Poetika*. Praha: Gryf, 1993. ISBN 978-80-85829-01-3.

BARTMIŃSKI, J.: *Słownik stereotypów i symboli ludowych*. Tom I. Kosmos. Lublin: UMCS, 1996. ISBN 83-227-0901-3.

CROFT, W. - CRUSE, D. A.: *Cognitive Linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004. ISBN 0-521-66770-4.

EVANS, V. – GREEN, M.: *Cognitive Linguistics: An Introduction*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2006. ISBN 978-0-8058-6014-6.

EVANS, V.: *How Words Mean: Lexical Concepts, Cognitive Models, and Meaning Construction*. Oxford: OUP, 2009. ISBN 978-0-19-923467-7.

EVANS, V.: *Leksykon językoznawstwa kognitywnego*. Přel. M. Buchta, M. Cierpisz, J. Podhorodecka, A. Cicala a J. Winiarska. Kraków: UNIVERSITAS, 2009. ISBN 97883-242-1352-8.

HAVEL, I M.: Věda o duši. *Vesmír*, 2000, roč. 79, č. 7. ISSN 0042-4544.

CHOMSKY, N.: A Review of B. F. Skinner's Verbal Behavior. *Language*, 1959, roč. 35, č.1.

JOHNSON, M.: *The Body in Mind. The Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason*. Chicago - London: University of Chicago Press, 1987. ISBN 0-226-40317-3.

KARLÍK, P. – NEKULA, M. – PLESKALOVÁ, J.: *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: NLN, 2002. ISBN 987-80-7106-484-8.

KRÁMSKÝ, D. (ed.): *Kognitivní věda dnes a zítra*. Liberec: Bor, 2009. ISBN 978-80-86807-55-3.

LAKOFF, G. - JOHNSON, M.: *Metafory, kterými žijeme*. Přel. M. Čejka. Brno: Host, 2002. ISBN 80-7294-071-6.

LAKOFF, G.: *Ženy, oheň a nebezpečné věci: co kategorie vypovídají o naší mysli*. Přel. D. Lukeš. Praha: Triáda, 2006. ISBN 80-86138-78-X.

LANGACKER, R. W.: *Foundations of cognitive grammar. Vol. 1: Theoretical Prerequisites*. Stanford, California: Stanford University Press, 1987. ISBN 978-0-8047-1261-3.

- LANGACKER, R. W.: *Foundations of cognitive grammar. Vol. 2: Descriptive applications*. Stanford, California: Stanford University Press, 1991. ISBN 978-0-8047-1909-4.
- NEBESKÁ, I.: Kognitivní lingvistika. In. *Přednášky z doktorandských dnů*. Praha: FF UK, 2006. ISBN 80-7308-162-8.
- NĚMEC, I. – HORÁLEK, J.: *Dědictví řeči*. Praha: Panorama, 1986. ISBN 11-113-86.
- NĚMEC, I. et al.: *Slova a dějiny*. Praha: Academia, 1980. ISBN 21-078-80.
- PATOČKA, J.: *Tělo, společenství, jazyk, svět*. Praha: OIKOYMENH, 1995. ISBN 80-85241-90-0.
- Reason*. Chicago - London: University of Chicago Press, 1987. ISBN 0-226-40317-3.
- ROSCH, E. – LLOYD, B. B.: *Cognition and Categorization*. Hillsdale, N. J.: Lawrence Erlbaum Associates, 1978. ISBN 978-0-470-26377-8.
- SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ L. (ed.): *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky I*. Praha: UK FF v Praze, 2004. ISBN 978-80-7308-072-3.
- SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ L. (ed.): *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky II*. Praha: UK FF v Praze, 2007. ISBN 978-80-7308-212-3.
- SCHWARZOVÁ, M.: *Úvod do kognitivní lingvistiky*. Přel. F. Smolík. Praha: Dauphin, 2009. ISBN 978-80-7272-155-9.
- TABAKOWSKA, R.: *Kognitywne podstawy języka i językoznawstwa*. Kraków: UNIVERSITAS, 2001. ISBN 978-83-7052-635-1.
- TAYLOR, J. R.: *Gramatyka kognitywna*. Přel. M. Buchta a Ł. Wiraszka. Kraków: UNIVERSITAS, 2007. ISBN 97883-242-0693-3.
- THAGARD, P.: *Úvod do kognitivní vědy: mysl a myšlení*. Přel. RNDr. A. Markoš, CSc. Praha: Portál, 2001. ISBN 978-80-7178-445-6.
- TOKARSKI, R.: *Semantyka barw we współczesnej polszczyźnie*. Lublin: UMCS, 1995. ISBN 978-83-227-0684-8.
- VAŇKOVÁ, I. et al.: *Co na srdci, to na jazyku*. Praha: Karolinum, 2005. ISBN 978-80-246-0919-5.
- VAŇKOVÁ, I.: Člověk a jazykový obraz (přirozeného) světa. *Slovo a slovesnost*, 1999, roč. 60, č. 4. ISSN 0037-7031.
- VAŇKOVÁ, I.: Kognitivně-kulturní inspirace z Polska. *Slovo a slovesnost*, 1999, roč. 60, č. 3. ISSN 0037-7031.
- VAŇKOVÁ, I.: *Nádoba plná řeči*. Praha: Karolinum, 2007. ISBN 978-80-246-1122-8.

VAŇKOVÁ, I.: *Obraz světa v mateřském jazyce (K předpokladům a principům zkoumání)*. In *Přednášky z 51. běhu Letní školy slovanských studií*. Praha: UK FF v Praze, 2008. ISBN 978-80-86642-47-3.

VARELA, F. J. - THOMPSON, E. - ROSCH, E.: *The Embodied Mind: Cognitive Science and Human Experience*. Cambridge, MA: MIT Press, 1991. ISBN 978-0-262-22042-2.

WIERZBICKA, A.: *Język – umysł – kultura*. Warszawa: PWN, 1999. ISBN 978-83-01-12608-7.

WIERZBICKA, A.: *Semantyka. Jednostki elementarne i uniwersalne*. Lublin: UMCS, 2010. ISBN 978-83-227-3120-8.

Slovníky

BILIP, K. et al. : *Mały słownik angielsko-polski polsko-angielski*. Warszawa: PWN, 2006. ISBN 83-01-14824-1.

Kolektiv autorů a konzultantů Encyklopedického domu: *Slovník cizích slov*. Praha: Encyklopedický dům, 1996. ISBN 80-90-1647-8-1.

Online Słownik języka polskiego PWN. Dostupný na webové adrese:

< <http://sjp.pwn.pl/> >

Online Polsko – český slovník Lingea. Dostupný na webové adrese:

<<http://slovníky.lingea.cz/Polsko-cesky>>

Obrázky

Obr. 1 LUKEŠ, D.: O knize *Ženy, oheň a nebezpečné věci*, jejím autorovi a ohlasech na ni. *Kognitivní lingvistika* [online]. 2006 [cit. 2014-11-30]. Dostupné z WWW: < <http://cogling.info/node/21> >.

7 PŘÍLOHA

1. Výchozí text překladu

PROTOTYPY I INWARIANTY

1. Wprowadzenie

Rola, jaką pojęcie prototypu odgrywa we współczesnej semantyce jest analogiczna do tej, jaką w gramatyce generatywnej odegrało pojęcie „maksym Grice’a”. Zwrócił na to uwagę godny wiary świadek, James McCawley (1981: 215), który ukuł doskonały slogan: „Grice saves” [Grice wybawia]. Kiedy tylko przy opracowywaniu gramatyki dochodzi do konfliktu między postulowanymi regułami a uzusem, z pomocą przychodzi badaczowi „Grice” – i uzus można już wyjaśnić za pomocą jego maksym (por. Bach and Harnish 1982; krytyczne omówienie tych zagadnień przynosi Green 1983 oraz Wierzbicka 1991h).

Podobnie w semantyce. Tak, jak rozbieżność między regułami gramatycznymi a rzeczywistością językową wielokrotnie traktowano jak oczywistą oznakę postępu (odkryliśmy bowiem wszystko-w-języku-tłumaczące maksymy Grice’a), tak też ułomność formuł semantycznych często uznawano za oznakę postępu w semantyce. „Formuły semantyczne NIE POWINNY «funkcjonować»” – i nie należy tego od nich w ogóle oczekiwać.

Odwoływanie się do prototypów wiąże się często z przekonaniem, że istnieją dwa podejścia do ludzkiej kategoryzacji: „podejście klasyczne” (wiążane z Arystotelesem) i „podejście prototypowe” (wiążane przede wszystkim z Rosch i Wittgensteinem). Zwykle, kiedy przeciwstawia się je sobie, dowodzi się, że „podejście klasyczne” jest błędne, a „podejście prototypowe” właściwe. Jednak moim zdaniem, takie „konfrontatywne” stawianie sprawy jest niefortunne. Potrzebujemy bowiem raczej syntezy obu tych tradycji, a nie stawiania na jedną z nich kosztem drugiej. W analizie semantycznej jest miejsce dla prototypów, ale jest również i dla inwariantów – jedno nie wyklucza drugiego.

Omówię tu dwie grupy przykładów. Pierwsza obrazuje tendencję do nadużywania pojęcia prototypu (nastawienie: „prototypy wybawieniem”); druga – użyteczność tego pojęcia (pod warunkiem, że traktuje się je jak swoiste narzędzie analityczne, a nie jak uniwersalny środek oszczędzający wysiłku myślowego).

2. Podejście «prototypy – wybawieniem»

2.1. Znaczenie słowa *łódź* (*boat*)

Omawiając znaczenie angielskiego słowa *boat* [łódź] Verschueren (1985: 48) stwierdza:

Próbując ustalić znaczenie słowa *łódź*, można by wyjść od takiej, na przykład, definicji: „przedmiot zrobiony przez człowieka mogący służyć do pływania po wodzie”. Jeśli by jednak jakiś zwolennik koncepcji znaczenia jako listy cech semantycznych natknął się na dziurawą łódź, którą chciałby, tak jak dotychczas, nazywać *łodzią* (mimo że nie można by już użyć jej do pływania), musiałby przeformułować swoją definicję: „zrobiony przez człowieka przedmiot, zwykle mogący służyć do pływania po wodzie, w którym jednak czasem może być dziura”. Ponadto ktoś taki musiałby również zdecydować, jak duża mogłaby być owa dziura, zanim przedmiot, o którym mowa, przestałby być *łodzią*, a stał się *wrakiem*. Niepraktyczność wspomnianego podejścia jest tak uderzająca, że nawet jego obrońcy nie wzięliby odpowiedzialności za podobne absurdy. Natomiast zwolennicy konkurencyjnej teorii mogliby zadowolić się własną definicją i opisać dziurawą łódź jako odstępstwo od łodzi prototypowej.

Czy jednak zamiast uciekać się do prototypów nie moglibyśmy po prostu inaczej sformułować definicji? Czy nie moglibyśmy przede wszystkim powiedzieć, że łódzie – to raczej: rodzaj rzeczy ZROBIONYCH DO pływania po wodzie niż MOGĄCYCH pływać po wodzie? To prawda, że łódź z bardzo wielką dziurą nie może pływać po wodzie, czemu jednak formułować definicję odwołując się do MOŻLIWOŚCI, a nie ZAMIERZONEJ FUNKCJI?

2.2. Znaczenie słowa *kawaler* (*bachelor*)

Wychwalając „nieostrość” i „prototypy” w języku Lakoff (1986: 43–4) pisze:

Nieostrość może również przysługiwać pojęciom nie mającym struktury skalarniej – pojęciom definiowanym przez modele, które nie mają wbudowanych w nie skal. Fillmore (1982) podaje jako przykład uswięcony tradycją przypadek *kawalera* [*bachelor*]. Zauważa, że *kawaler* definiowany jest w odniesieniu do „idealizacyjnego modelu świata” – takiego, w którym istnieje społeczna instytucja małżeństwa monogamicznego zawieranego między ludźmi odmiennej płci [...].

Taki „model idealizacyjny” pasuje do klasycznej teorii kategorii. W jego ramach *kawaler* jest bardzo wyraźnie zdefiniowaną kategorią Arystotelesowską. Jednakże ów „idealizacyjny model kognitywny” (ICM) niezbyt dobrze, jak wiemy, pasuje do znanego nam świata. Kiedy bowiem osadzi się ów model w kontekście dostępnej nam wiedzy, pojawia się nieostrość – nie wynika ona z samego modelu, lecz z rozbieżności między tym, co on zakłada, a dostępną nam wiedzą. Oto kilka przypadków, w których te podstawowe przesłanki zawodzą, skutkiem czego trudno udzielić jasnych i niedwuznacznych odpowiedzi na pytania:

Czy Tarzan jest kawalerem?

Czy papież jest kawalerem?

Odpowiedzi na takie pytania nie będą jednoznaczne, bowiem „model idealizacyjny”, w odniesieniu do którego definiuje się *kawalera*, może niezbyt dobrze pasować do pozostałej dostępnej nam wiedzy. W tym wypadku nieostrość nie wynika z samego modelu, lecz z jego interakcji z innymi modelami, ujmującymi inne aspekty naszej wiedzy. Tego rodzaju nieostrość prowadzi do efektów prototypowych – lepszych lub gorszych „egzemplarzy” kawalerów.

W ten sposób „odwieczny” *kawaler* powraca w nowej roli. Trzydzieści lat temu najmłodniejsza teoria semantyczna minionego okresu – „nowa teoria semantyczna” Katza i Fodora (1963) – tryumfalnie wkroczyła na arenę językoznawstwa wsparta niepewnie na tym właśnie przykładzie. Dzisiaj teoria prototypów traktuje *kawalera* jako przykład równie użyteczny. Jeśli jednak formuła: „kawaler – nieżonata (dorosła) osoba płci męskiej”, nie spełnia oczekiwań, czy nie można by jej trochę ulepszyć – czy nie moglibyśmy, mianowicie, zastąpić jej następującą definicją: „kawaler – mężczyzna, który nigdy nie był żonaty, o którym myśli się jako o kimś, kto mógłby się ożenić”?

Takie przykłady unaoczniają, że dyskusje na temat „cech koniecznych i wystarczających” zwykle skupiają się na elementach fizycznych z pominięciem elementów myślowych. Jednakże pojęcia w języku naturalnym są często połączeniem elementów obu tych rodzajów. W wypadku „kawalera” myślenie o kimś jako o osobie mogącej zawrzeć związek małżeński jest równie konieczne, jak bycie mężczyzną i niebycie nigdy żonatym.

2.3. Znaczenie słowa *gratulować* (*congratulate*)

Zdaniem Verschuerena (1985: 47) „typowe gratulacje polegają na wyrażeniu adresatowi przyjemności, jaką mówiącemu sprawia sukces adresata lub też osiągnięcie przez niego czegoś ważnego”. Pierwszy aspekt [czyli przyjemność mówiącego – A. W.] tego prototypowego znaczenia jest zupełnie nieobecny w wielu oficjalnych aktach gratulowania. Aspekt drugi [czyli sukces adresata – A. W.] został «naruszony» w następującym nagłówku z „International Herald Tribune”: «Begin gratuluje Sadatowi ich [Nagrody] Nobla».

W rzeczywistości jednak nie jest prawdą, że wyrażanie przyjemności „jest zupełnie nieobecne w wielu oficjalnych aktach gratulowania”. Najwyraźniej pomyłono tu WYRAŻANIE przyjemności (a więc MÓWIENIE, że komuś jest przyjemnie) z jej DOŚWIADCZANIEM (czyli z ODCZUWANIEM tejże). Oczywiście, w wielu aktach gratulowania doświadczanie przyjemności jest nieobecne; jeśli jednak ktoś nie mówi (lub nie wyraża tego jakoś inaczej), że jest mu przyjemnie – nie jest to akt gratulowania. Nie ulega chyba wątpliwości, że wyrażanie przyjemności jest częścią inwariantu pojęcia „gratulowania”, a nie tylko częścią jego prototypu?

2.4. Znaczenie słowa *ptak* (*bird*)

George Lakoff zarzucał językoznawcom w licznych publikacjach, iż zajmują się różnymi „wygodnymi fikcjami”, i karmił ich za przeoczenie „nieostrości” kategorii semantycznych – którą, jego zdaniem, udowodniła w swoich pracach Eleonora (Heider) Rosch. Napisał (Lakoff 1972: 458–9) na przykład:

Eleonora Rosch Heider [1973b] badała, czy ludzie odbierają przynależność do danej kategorii jako kwestię, którą można rozstrzygnąć jednoznacznie, czy też jest to dla nich własność stopniowalna. Czy, na przykład, ludzie myślą o przedstawicielach danego gatunku po prostu jako o ptakach lub nie-ptakach czy raczej uznają je za ptaki w pewnym stopniu? Uzyskane przez Heider wyniki wykazały,

że w grę wchodzi ta druga możliwość. Heider prosiła badanych o ocenę ptaków pod względem ich reprezentatywności, czyli pod względem tego, w jakim stopniu odpowiadają one „idealnemu ptakowi”. Jeśliby przynależność do kategorii była kwestią, którą da się rozstrzygnąć, odpowiadając po prostu „tak” lub „nie”, można by się spodziewać, że badani albo będą się wahać czy wręcz odmówią odpowiedzi, albo będą dawać odpowiedzi zupełnie przypadkowe. Zamiast tego jednak wyłoniła się dość dobrze określona hierarchia „ptasiości”.

(1) Hierarchia „ptasiości”

drozdy
orły
kury, kaczki, gęsi
pingwiny, pelikany
nietoperze

Najbardziej typowymi ptakami są drozdy. Orły, jako drapieżniki, są mniej typowe. Kury, kaczki i gęsi – jeszcze mniej. Nietoperze – prawie w ogóle. I wreszcie, krowy – wcale.

Trudno jednak zrozumieć, jak można pogodzić to rozumowanie z silną intuicją przeciętnego użytkownika języka, zgodnie z którą nietoperz na pewno NIE JEST ptakiem w ogóle, podczas kiedy struś JEST – nietypowym i „dziwnym”, ale przecież jednak ptakiem. Wydaje się, że to zjawisko przemawia raczej za rozstrzygnięciem przeciwnym niż konkluzja Lakoffa – nietoperze, które nie mają piór ani dziobów i nie składają jaj, są odrzucane, ponieważ o piórach, dziobach i jajach myśli się jako o KONIECZNYCH (raczej niż tylko prototypowych) składnikach pojęcia „ptak”¹ (por. Wierzbicka 1985f: 180); dalsza dyskusja na temat „ptaka” poniżej.

Oczywiście, jeśli poleci się informatorom, aby UPORZĄDKOWALI dany zbiór nazw gatunków, umieszczając poszczególne przypadki na „skali ptasiości”, a ów zbiór będzie obejmował zarówno nietoperze, jak i krowy, nietrudno zrozumieć, dlaczego badani umieszczą nietoperze nad krowami – czy jednak rzeczywiście będzie to znaczyło, że o nietoperzach myśli się jako o odznaczających się jakimś stopniem „ptasiości” i że wobec tego nie można oddzielić słów nazywających ptaki, od tych, które odnoszą się do czegoś innego?

2.5. Znaczenie słowa *kłamać* (*lie*)

Według Coleman i Kaya (1981) to, czy wypowiedź jest czy nie jest kłamstwem, jest kwestią stopnia, nie ma bowiem zbioru składników koniecznych i wystarczających pojęcia „kłamać”. Ten wniosek, który od czasu jego sformułowania

¹ Kiedy mówię o pojęciu „ptak”, mam na myśli pojęcie zleksykalizowane w angielskim słowie *bird*. W innych językach może, oczywiście, nie być żadnego słowa odnoszącego się do „ptaka”, przy jednoczesnej obecności zleksykalizowanych pojęć o nieco odmiennym charakterze. Na przykład najbliższy odpowiednik *ptaka* w australijskim języku Nunggubuyu obejmuje również nietoperze oraz koniki polne (Heath 1978: 41). Z kolei, najbliższy odpowiednik *ptaka* w innym australijskim języku, Warlpiri, nie obejmuje nie tylko nietoperzy, ale również i emu (Hale i inni, w druku). Prototyp może być, oczywiście, we wszystkich tych językach taki sam, jednak granice przebiegają różnie. Adekwatna analiza semantyczna powinna zdać z tego sprawę.

przyjmuje się i traktuje w niezliczonych artykułach i książkach językoznawczych jak niepodważalny, częściowo opiera się na analizie tak zwanych „kłamstw konwencjonalnych, wynikających z etykiety towarzyskiej” i „białych”, częściowo zaś na przypadkach wprowadzenia w błąd za pomocą wybiegu. Na przykład nieszczerze wypowiedzi w rodzaju: „Ach, cóż za śliczna suknia!”, „Jak miło cię widzieć!” czy: „Wpadaj, kiedy tylko zechcesz!” – uchodzą raczej za kłamstwa „w pewnym stopniu” niż za formuły jednoznacznie prawdziwe lub fałszywe. Podobnie, a więc raczej za częściowe kłamstwa niż za wypowiedzi prawdziwe czy fałszywe, uważa się fałszywe, optymistyczne zapewnienia skierowane do osób nieuleczalnie chorych. I wreszcie, do kłamstw częściowych zalicza się również wypowiedzi, które są prawdziwe, jeśli wziąć je dosłownie, lecz mają adresata zwieść lub wprowadzić w błąd – na przykład: „Dokąd idziesz?” – „Zabrakło nam papryki”.

Fakt, że wielu informatorów gotowych jest uznać „kłamstwa społeczne”, kłamstwa ze współczucia oraz przypadki wprowadzenia w błąd za „kłamstwa częściowe”, jest interesujący. Semantycy jednak nie mają obowiązku przyjmować sądów informatorów za dobrą monetę. Metodologia Coleman i Kaya – podobnie zresztą jak Rosch – przyczynia się do uzyskiwania wyników oczekiwanych i pożądaných przez badaczy. Ponieważ badani mieli posługiwać się skalą siedmiopunktową – od 1 („z pewnością nie kłamstwo”) do 7 („z pewnością kłamstwo”) – działali zgodnie z oczekiwaniami autorów eksperymentu, umieszczając wszystkie przedstawiane im przykłady w odpowiednim miejscu owej skali. Jakkolwiek by było, trudno powiedzieć, by Coleman i Kay osiągnęli swój cel („zamierzamy podać w wątpliwość samo pojęcie dyskretnej cechy semantycznej”). Można bowiem podać bardzo dobrą definicję słowa *kłamać* – i to właśnie odwołującą się do „dyskretnych cech semantycznych” (por. Wierzbicka 1985f: 341–2):

X okłamał Y-a. =

X powiedział coś do Y-a

X wiedział, że to nie była prawda²

X powiedział to, ponieważ X chciał, żeby Y myślał, że to była prawda

[ludzie powiedzieliby: jeśli ktoś tak robi, to robi źle]

Są, oczywiście, podobieństwa między kłamstwem i wypowiedziami nieszczerymi czy wymijającymi lub wprowadzającymi w błąd, tak jak są podobieństwa między ptakami i nietoperzami – i badani dobrze o tym wiedzą. Nie wynika z tego jednak, żeby należało odrzucić samo pojęcie dyskretnej cechy semantycznej (por. Tsohatzidis 1990).

Fakt, że odpowiedzi informatorów są często ustopniowane, jest interesujący, jednakże, jak stwierdziła Armstrong i inni (1983: 284): „świadczy on prawdopodobnie o czymś innym niż o strukturze pojęć” – szczególnie jeśli się zważy, że odpowiedzi ustopniowane częstokroć pojawiają się w związku z pojęciami,

² Pojęcie „prawdziwości” nie jest, być może, proste i nie wiadomo jeszcze, czy jest uniwersalne, jest jednak prostsze niż „kłamstwo” i nie ma potrzeby rozkładania go dalej na użytek przedstawianych tu rozważań.

których dyskretność nie budzi niczyich wątpliwości, jak w wypadku „liczb nieparzystych” (niektóre z takich liczb informatorzy oceniali jako bardziej nieparzyste niż inne – np. 3 uznawano za bardziej nieparzyste niż 501 (Armstrong i inni 1983)).

Warto dodać, że Sweetser (1987: 62) idzie w kierunku „redukcji prototypowej” nawet dalej niż Coleman i Kay, twierdzi bowiem, że „kłamstwo jest po prostu fałszywym stwierdzeniem”. Oczywiście, zdaje sobie ona sprawę z tego, że z tej prostej definicji nie można wywieść wszystkich niuansów użycia słowa „kłamać”, utrzymuje jednak, iż „wszyscy wiemy z własnego, przykrego doświadczenia, jak łatwo skomplikowana natura znaczenia umyka redukcjonistycznej analizie formalnej” (1987: 63) – czyli, jak trudno cokolwiek zdefiniować w sposób w pełni skuteczny. Na szczęście, jej zdaniem, teoria prototypów pozwala nam unikać tych trudności, chroniąc zarazem przed frustracją związaną z podobnymi próbami. W wypadku *kłamstwa* wystarczy zdefiniować je jako „fałszywe stwierdzenie”; rozdziew między definicją i uzusem można później wyjaśnić, odwołując się do naszych kulturowych modeli dotyczących odpowiednich obszarów doświadczenia.

Jednakże wyjaśnienie to wyraźnie traci swą moc, jeśli uświadomić sobie, że język może mieć dwa lub więcej słów oznaczających „fałszywe stwierdzenia” i że mogą one być różnie używane. W języku rosyjskim na przykład są dwa słowa określające kłamstwo: *vrat'* i *lgat'*, których zakresy użycia nie są bynajmniej jednakowe. Jeśli osobom uczącym się rosyjskiego powie się, że oba te słowa oznaczają „fałszywe stwierdzenie” i że inne, dodatkowe informacje dotyczące ich użycia należy wyprowadzić z rosyjskiego „modelu kulturowego”, skąd będą one wiedzieć, jak odróżnić użycia charakterystyczne dla *vrat'* od tych, w których pojawia się *lgat'*? Tymczasem właściwie sformułowana definicja MOŻE pomóc studentom w ich kłopotach z uzusem i interpretacją tych słów.

Owszem, modele kulturowe są ważne, nie są one jednak „innym ważnym czynnikiem”, dodatkiem do znaczenia. Modele kulturowe znajdują odzwierciedlenie w znaczeniach słów. Model odzwierciedlony w znaczeniu słowa *vrat'* różni się nieco od modelu związanego ze znaczeniem *lgat'*; oba przy tym różnią się trochę od modelu, jaki odzwierciedla znaczenie angielskiego czasownika *lie* [kłamać]³. Adekwatna eksplikacja tych znaczeń (jeśli miałyby uwzględniać pełny zakres

³ De Jonge (1982: 155) definiuje *vran'e* (rzeczownik odpowiadający czasownikowi *vrat'* – [kłamać] jako „twórcze kłamstwo mające sprawić, że kłamacz wyda się interesującym i ważnym” i nazywa je „specyficznym rosyjskim zwyczajem” (składną, *vrat'* jest rzeczywiście najbardziej podstawowym słowem odpowiadającym angielskiemu *lie* [kłamać]. Bogusławski (1983: 110), zauważa jednak, że można również powiedzieć *termometr vrët* [termometr „kłamie”] oraz *časy vrut* [zegarek „kłamie”], mając na myśli to, że wskazania obu przyrządów są niedokładne i nie można na nich polegać. Myślę, że De Jonge ma rację, twierdząc, że w pojęciu *vrat'* odbija się ważny model kulturowy, wobec czego opracowanie adekwatnej definicji nie jest tu wcale łatwe; z pewnością nie załatwi sprawy powiedzenie, że *vrat'* oznacza po prostu „wypowiadać fałszywe stwierdzenie”, tak jak nie wystarczy to do zdefiniowania znaczenia angielskiego pojęcia „lying” [kłamstwa] (por. Krongauz 1993; Mondry i Taylor, 1992; Shopen, w druku).

użycia) byłaby może trudna, lecz nie niemożliwa (wiele takich predyktywnych definicji czasowników wyrażających „akty mowy” można znaleźć w: Wierzbicka 1987d).

2.6. Znaczenie słowa *matka* (*mother*)

Zdaniem George’a Lakoffa (1986: 37) pojęcia „matki” nie można zdefiniować przez odwołanie się do inwariantu, ponieważ jest ono „konfiguracją doświadczeniową” (*experiential cluster*) i żadna definicja „nie obejmuje całego zakresu przypadków”. Zakres przypadków, jaki obejmuje to pojęcie, jest – według Lakoffa – bardzo szeroki i nie można go sprowadzić do jakiegokolwiek „wspólnego mianownika” znaczeniowego (takiego, na przykład, jak „kobieta, która urodziła dziecko”), ponieważ słowo *matka* odnosi się nie tylko do „matek biologicznych”, ale także do „matek adopcyjnych”, „matek-dawczyń” (użyczających jajeczek, lecz nie łona), „matek zastępczych” (użyczających łona, lecz nie jajeczek) i tak dalej. Wywód Lakoffa jest tak idiosynkratyczny, że jeśli pragnie się uniknąć posądzenia o wypaczenie jego sensu, najlepiej przytoczyć go dosłownie:

Zjawisko to pozostaje poza zasięgiem klasycznej teorii. Pojęcia „matki” nie da się raz na zawsze jasno zdefiniować za pomocą powszechnie obowiązujących warunków koniecznych i wystarczających. I nie potrzeba żadnych takich warunków „macierzyńskości” stosujących się do normalnych matek biologicznych, matek-dawczyń (dających jajeczko), matek „kontraktowych” (noszących dziecko w łonie, choć nie jest ono z ich jajeczka), matek adopcyjnych, matek oddających nieślubne dzieci do adopcji i macoch. Wszystkie one są matkami dzięki ich odniesieniu do przypadku idealnego, w którym „zbiegają się” modele podstawowe. Ów przypadek idealny jest jednym z wielu rodzajów zjawisk wywołujących efekty prototypowe (Lakoff 1986: 39; zob. także Lakoff 1987: 83).

Jednak z punktu widzenia semantycznego, twierdzenia Lakoffa są mało przekonujące. Jego uwagi uchodzą bowiem zasadniczy fakt, iż matek zastępczych, matek adopcyjnych, „matek genetycznych”, matek „kontraktowych”, i tak dalej, nie można traktować na równi z „matkami biologicznymi” (por. Bogusławski 1970). Występujące bez przydawki słowo *matka* („X jest matką Y”) odnosi się bezsprzecznie do rodziców, a nie do dawczyń jajeczek, kobiet użyczających łona, opiekunek czy żon ojców.

Lakoff zauważa, iż wyrażenie *prawdziwa matka* może równie dobrze odnosić się do opiekunki, jak i do rodzicielki („Ona mnie wychowała i nazywałem ją matką, ale to nie jest moja prawdziwa matka”; „Ona mnie urodziła, ale nigdy nie była dla mnie prawdziwą matką”), nie bierze on jednak pod uwagę składniowej – a więc i semantycznej – różnicy między *moją prawdziwą matką* (rodzicielką albo opiekunką) i *prawdziwą matką dla mnie* (tylko opiekunka). Ponadto przeoczył on fakt, że test z *prawdziwością* nie jest semantycznie wiarygodny. Na przykład zdania w rodzaju „On jest prawdziwym człowiekiem” czy „Ona jest prawdziwą kobietą” mogą odnosić się do poglądów lub uprzedzeń mówiącego wobec realnych kobiet i mężczyzn, uprzedzeń nie mających podstaw w samej semantyce słów *mężczyzna* i *kobieta*. Lakoff nie uwzględnia również tego, iż wyrażenia *matka biologiczna* użyłoby się tylko w kontekście kontrastycznym i że w normalnej sytuacji (w której brak owego kontrastu) nikt nie powiedziałby: „Ona jest jego matką biologiczną”,

podczas gdy zakres użycia takich wyrażzeń, jak: *matka zastępcza*, *matka adopcyjna* czy *matka „kontraktowa”* nie ogranicza się do kontekstów kontrastywnych.

Traktowanie „matek biologicznych” na równi z „matkami kontraktowymi” czy „matkami zastępczymi” przypomina trochę twierdzenie, że są dwa rodzaje koni: biologiczne i na biegunach albo że są dwa różne, wzajemnie do siebie nie przystające „modele końskości”: model biologiczny oraz „sztuczny” (mechaniczny) i że wobec tego nie możemy definiować *konia* jako „rodzaj zwierzęcia...”, ponieważ konie na biegunach nie są żadnymi zwierzętami.

Nie mówię tu, że znaczenie słowa *matka* można w całości sprowadzić do „rodzicielki”; owszem, należy również uwzględnić składnik społeczny i psychologiczny:

X jest matką Y-a. =

(a) Y kiedyś był wewnątrz ciała X-a

(b) w tym czasie ciało Y-a było jakby częścią ciała X-a

(c) dlatego ludzie mogą myśleć o X-ie coś takiego:

‘X chce robić dobre rzeczy dla Y-a

X nie chce, żeby Y-owi zdarzyły się złe rzeczy’

Jednakże składnik społeczny i psychologiczny (c) musi być formułowany w kategoriach oczekiwań (myśli czy sądów), a nie rzeczywistych zdarzeń; składniki biologiczne (a) i (b) – przeciwnie: trzeba je przedstawiać jako rzeczywiste, aktualne (por. Wierzbicka 1980d: 46–49).

2.7. Znaczenie słowa *umeblowanie* (*furniture*)

W artykule zatytułowanym *Reprezentacje poznawcze kategorii semantycznych* Rosch (1975: 193) napisała:

Jakiego rodzaju reprezentację poznawczą tworzymy, słysząc słowo – nazwę kategorii w języku naturalnym (takie na przykład jak *umeblowanie* czy *ptak*) – i rozumiejąc jego znaczenie? Listę cech koniecznych i wystarczających do tego, aby coś było egzemplarzem danej kategorii? Konkretny obraz reprezentujący ową kategorię? Listę należących do niej poszczególnych egzemplarzy? Umiejętność posługiwania się nazwą danej kategorii (z którą to umiejętnością nie wiąże się jednak żadna reprezentacja w umyśle)? Czy jeszcze jakąś inną reprezentację o trudniejszej do określenia postaci?

Tekst ten zawiera ukryte założenie, że *ptak* i *umeblowanie* należą do tego samego rodzaju słów – „nazw kategorii”. Idąc w ślady Rosch, wielu psychologów i, co dziwniejsze, językoznawców przyjęło to założenie jako najoczywistej prawdziwe. Są jednak wyraźne oznaki natury gramatycznej (oraz dowody semantyczne), pokazujące, że tym dwóm słowom odpowiadają pojęcia zupełnie różnego rodzaju. „Ptak” jest pojęciem taksonomicznym określającym pewien ‘rodzaj istoty żywej’. „Umeblowanie” jednak – to nie pojęcie taksonomiczne, lecz KOLEKTYWNE (por. Wierzbicka 1984a, 1985f, 1987d; Zubin and Köpcke 1985), obejmujące grupę (zbiór) przedmiotów różnego rodzaju. Po angielsku nie można powiedzieć *three furnitures*, tak jak można mówić o trzech ptakach *three birds*; nie można również wyobrazić sobie ani narysować nie określonego bliżej mebla

(„mebla w ogóle”), podczas kiedy można narysować „jakiegoś” (gatunkowo nieokreślonego) ptaka. W wypadku *ptaków* MOŻNA oddzielić ptaki od nie-ptaków (nietoperze znajdują się, oczywiście, w tej drugiej kategorii). W wypadku *umeblowania* NIE MOŻNA oddzielić różnego rodzaju przedmiotów mieszczących się w obrębie tej nadrzędnej kategorii od przedmiotów, których ona nie obejmuje, gdyż – na mocy swego znaczenia – słowo *furniture* nie służy do identyfikowania żadnego konkretnego przedmiotu określonego rodzaju. Można się spierać, czy radio jest, czy nie jest „meblem” (por. Abelson 1981: 725), ale nie – czy pelikan jest, czy nie jest ptakiem (por. Armstrong i inni 1983: 268). Pojęcie „umeblowania” można istotnie uznać za „nieostre” czy „rozmyte” – podobnie jak wszystkie inne pojęcia odpowiadające rzeczownikom oznaczającym niejednorodne zbiory różnych przedmiotów (*kitchenware* [naczynia kuchenne]; *crockery* [zastawa stołowa]; *clothes* [odzież] i tak dalej). Trudno jednak zrozumieć, jak w ogóle badanie rzeczowników zbiorowych (błędnie uznawanych za słowa takiego samego typu jak policzalne rzeczowniki w rodzaju *ptaka*) może doprowadzić do „odrzućcia psychologicznej rzeczywistości Arystotelesowskiego poglądu na kategorię” (Rosch 1975: 225).

Bolinger (1992) dowodził, że zarówno *umeblowanie*, jak i *ptak* wymagają „analizy cech” oraz „prototypów”, i ja się z tym zgadzam. Niemniej przykłady wskazują na to, że obie formy RÓŻNIĄ SIĘ zasadniczo pod kilkoma względami, bowiem *ptak* – to, semantycznie, „rodzaj istoty żywej”, podczas gdy *umeblowanie* konceptualizowane jest jako „przedmioty różnego rodzaju”, a nie jako „rodzaj przedmiotu”. Fakt, że *ptak* jest „rzeczownikiem policzalnym” (np. *trzy ptaki*), a *meble / umeblowanie* „rzeczownikiem niepoliczalnym” (por. **trzy umeblowania*) jest nieprzypadkowy, odzwierciedla bowiem i utrwała ową różnicę w sposobie konceptualizacji (obszerniejsze omówienie tej kwestii można znaleźć w: Wierzbicka 1992a)⁴.

⁴ Bolinger twierdzi, że „umeblowanie” to pojęcie pod pewnymi względami podobne do „dyni” i że można, na przykład, powiedzieć „kabaczek (?) (*crookneck*) jest rodzajem dyni”. Zwraca on także uwagę na to, że *ptaka* powinno się porównywać nie z *umeblowaniem* (*furniture*), lecz z *pojedynczym meblem* (*a piece of furniture*). Zwróćmy jednak uwagę na następujące kontrasty:

- wróbek jest rodzajem ptaka
- kabaczek jest rodzajem dyni
- *krzesło jest rodzajem umeblowania
- *krzesło jest rodzajem pojedynczego mebla

Tego rodzaju kontrasty sugerują, że wchodzi tu w grę różne struktury pojęciowe. Różnice te powtarzają się zresztą systematycznie:

- róża jest rodzajem kwiatu
- dąb jest rodzajem drzewa
- *koszula jest rodzajem odzieży
- *widelec jest rodzajem sztućców (*cutlery*)
- *koszula jest rodzajem sztuki odzieży (*piece of clothing*)
- *widelec jest rodzajem sztućca (*piece of cutlery*)

Tak więc to, co stosuje się do *umeblowania*, stosuje się również do wszystkich niejednorodnych kolekcji przedmiotów (*odzieży, sztućców, naczyń kuchennych* i tak dalej). To, co stosuje się do *ptaka*, stosuje się również do wszystkich rzeczowników odpowiadających poszczególnym rodzajom rzeczy lub istot żywych (*drzewo, kwiat, ryba* i tak dalej).

2.8. Znaczenie słowa *zabawka* (*toy*)

Zdaniem George'a Lakoffa (1972) (opierającego się w tym wypadku na badaniach Rosch), *piłka* i *lalka* należą do „centralnych egzemplarzy” kategorii *zabawka*, tak jak *drozd* i *wróbel* plasują się pośród „centralnych egzemplarzy” kategorii *ptak*. Z kolei, *huśtawka* i *łyżwy* należą do „egzemplarzy peryferyjnych” kategorii *zabawka*, tak jak *kura* i *kaczka* plasują się pośród „peryferyjnych egzemplarzy” kategorii *ptak*. W konsekwencji, tak jak nie można rozstrzygnąć, czy kury, kaczki (i nietoperze) są ptakami czy nieptakami, tak też nie można ustalić, czy huśtawki i łyżwy są zabawkami czy niezabawkami. Wszystko, co można powiedzieć na ten temat, to tyle, że są one zabawkami w pewnym stopniu (i jest on mniejszy niż w wypadku piłki czy lalki).

Jednakże analogia między *ptakiem* i *zabawką* jest równie fałszywa, jak w wypadku *ptaka* i *umeblowania*. O ile bowiem „ptak” jest pojęciem taksonomicznym, któremu odpowiada określony RODZAJ rzeczy, „zabawka” nie jest takim pojęciem w stopniu nie mniejszym niż „umeblowanie”. Jest to wyłącznie pojęcie funkcjonalne, któremu odpowiadają rzeczy JAKIEGOKOLWIEK RODZAJU, zrobione, by dzieci mogły się nimi bawić. Nie można więc narysować „jakiejś”, nieokreślonej zabawki, tak jak nie można narysować nieokreślonego mebla. „Zabawka”, jako kategoria, jest „nieostra” czy też „rozmyta”, bowiem – dzięki swojej strukturze semantycznej (zupełnie różnej od semantycznej struktury „ptaka”) – nie służy do identyfikowania jakiegoś określonego RODZAJU rzeczy. W wypadku słów takich, jak *wróbel*, *kura* czy *struś*, można pokazać, że ich znaczenie zawiera składnik „ptak” (por. Wierzbicka 1985f), wobec czego uzasadnione jest rozpoczynanie ich definicji formułą: „rodzaj ptaka”. Jednakże w znaczeniu słów, takich jak *piłka* czy *lalka*, brak składnika „zabawka”. Można je wprawdzie traktować jak „centralne egzemplarze” kategorii „zabawka”, jednak z punktu widzenia ich struktury semantycznej jest to mało istotne. Byłoby zatem rzeczą zupełnie nieuzasadnioną otwierać definicje słów *piłka* i *lalka* formułą: „rodzaj zabawki”. W różnych grach sportowych (rugby, soccer, krykiet, etc.) używa się bowiem wielu rodzajów piłek i nikomu nie przyszłoby do głowy myśleć o nich jak o „zabawkach”; podobnie jest wiele lalek (np. chińskie laleczki stawiane nad obramowaniem kominka jako dekoracja), o których nie myśli się jako o zabawkach. Cokolwiek wykazałaby analiza struktury semantycznej pojęć funkcjonalnych, takich jak „zabawka” (czy „pojazd”, „broń” lub „narzędzie”), jej wyników nie można przenosić na takie kategorie taksonomiczne, jak „ptak”, „kwiat” czy „drzewo”. Relacja semantyczna zachodząca między „wrobłem” i „ptakiem” jest zupełnie odmienna od tej, jaka łączy „piłkę” i „zabawkę” (por. Wierzbicka 1984a i 1985f).

2.9. Znaczenie słowa *gra* (*game*)

Pojęcie „gry” było niewątpliwie najczęściej pojawiającym się w literaturze specjalistycznej przykładem domniemanego „rozmycia” czy „nieostrości” ludzkiego myślenia. Powołał je do życia Ludwig Wittgenstein w słynnym fragmencie swoich

Dociekań filozoficznych. Wittgenstein nie korzystał z pojęcia prototypu, posługiwał się jednak terminem pokrewnym i nawet wprowadził w obieg: „podobieństwo rodzinne” między pojęciami. Podstawowe założenie było takie, jak omawiane wcześniej: nie można sformułować wyraźnej definicji pojęcia w kategoriach dyskretnych składników semantycznych; nie można ustalić semantycznego inwariantu takiego na przykład pojęcia, jak „gra”, ponieważ tym, co łączy poszczególne przypadki, jest trudno uchwytnie „podobieństwo rodzinne”, a nie jakiś dający się wyodrębnić zbiór cech wspólnych.

Wprowadzona przez Wittgensteina idea „podobieństwa rodzinnego” odegrała ogromną rolę w rozwoju „semantyki prototypowej”, a popularność, jaką cieszy się ta szkoła myślenia, należy niewątpliwie przypisać przede wszystkim jego intelektualnemu charyzmatowi.

Moim zdaniem pisma Wittgensteina zawierają jedno z najgłębszych i najbardziej płodnych spostrzeżeń dotyczących kwestii semantycznych, jakie można znaleźć w literaturze przedmiotu. Jednak mimo całego mojego podziwu dla Wittgensteina uważam, że pora już przyjrzeć się ponownie jego doktrynie „podobieństw rodzinnych”, która w większości współczesnych publikacji na temat znaczenia (por. np. Jackendoff 1983; Baker and Hacker 1980; Lakoff 1987) zyskała już sobie pozycję niekwestionowanego dogmatu. Wittgenstein (1953: 31–32; w wyd. polskim 1972: 50–51) napisał:

Przypatrz się np. kiedyś temu, co nazywamy „grami”. Chodzi mi tu o gry typu szachów, gry w karty, w piłkę, gry sportowe itd. Co jest im wszystkim wspólne? – Nie mów: „Muszą mieć coś wspólnego, bo inaczej nie nazywałyby się «grami»” – tylko *patrz*, czy mają coś wspólnego. – Gdy im się bowiem przypatrzysz, to nie dojrzyś wprawdzie niczego, co byłoby *wszystkim* wspólne, dostrzeżesz natomiast podobieństwa, pokrewieństwa – i to cały ich szereg. A więc jak się rzekło: nie myśl, lecz patrz! – Spójrz np. na gry typu szachów z ich rozmaitymi pokrewieństwami. Przejdź następnie do gier w karty: znajdziesz tu wiele odpowiedników tamtej klasy, ale też wiele rysów wspólnych znika, a pojawiają się inne. Gdy przechodzimy teraz do gier w piłkę, to niektóre cechy wspólne się zachowują, a wiele z nich się zatracą. – Czy każda z tych gier jest „rozrywką”? Porównaj szachy z młynkiem. A może wszędzie istnieje wygrana i przegrana albo współzawodnictwo graczy? Przypomnij sobie pasjansa. W grach w piłkę istnieje wygrana i przegrana; gdy jednak dziecko rzuca piłkę o ścianę i znowu ją chwyta, to rysu tego już nie ma. Zobacz, jaką rolę grają sprawność i szczęście. I jak różna jest sprawność w szachach i sprawność w tenisie. Pomyśl dalej o grach typu korowodów tanecznych: jest tu element rozrywki, ale ileż to rysów charakterystycznych zniknęło! W ten oto sposób moglibyśmy przejść jeszcze przez wiele innych grup gier, obserwując pojawianie się i znikanie podobieństw.

A wynik tych rozważań brzmi: Widzimy skomplikowaną siatkę zachodzących na siebie i krzyżujących się podobieństw; podobieństw w skali dużej i małej.

Podobieństw tych nie potrafię scharakteryzować lepiej niż jako „podobieństwa rodzinne”, gdyż tak właśnie spletają się i krzyżują rozmaite podobieństwa członków jednej rodziny: wzrost, rysy twarzy, kolor oczu, chód, temperament itd., itd. – Będę też mówić: „gry” tworzą rodzinę.

Fragmenty takie jak ten mają zniewalającą siłę, i trudno się dziwić, że wywarły wielki wpływ na rzesze filozofów, psychologów i językoznawców. Czy jednak twierdzenia Wittgensteina są rzeczywiście PRAWDZIWE? Czy naprawdę nie można ustalić, co mają ze sobą wspólnego wszystkie gry – innymi słowy: czy nie można określić INWARIANTU pojęcia „gra”?

Jedyny sposób sprostania wyzwaniu, jaki da się zastosować w podobnych przypadkach, to spróbować WYKONAĆ owo „niemożliwe” zadanie – spróbować zdefiniować pojęcie „gry”. Sądzę, że dla tego pojęcia istotne są następujące składniki: (1) działanie ludzkie (zwierzęta mogą się bawić, ale nie grają w żadne gry); (2) czas trwania (gra nie może trwać moment); (3) cel: przyjemność; (4) „zawieszenie rzeczywistości” (uczestnicy wyobrażają sobie, że znajdują się w świecie odmiennym od rzeczywistego); (5) wyraźnie określone cele (uczestnicy wiedzą, do czego dążą); (6) wyraźnie określone reguły (uczestnicy wiedzą, co mogą, a czego nie mogą robić); (7) bieg wypadków jest nieprzewidywalny (nikt nie może wiedzieć, co się właściwie wydarzy). Tak więc proponuję następującą definicję:

gry

- (a) wiele rodzajów rzeczy, które ludzie robią
- (b) ludzie mogą robić te rzeczy przez długi czas
- (c) ludzie robią te rzeczy „dla przyjemności” (czyli dlatego, że chcą czuć coś dobrego)
- (d) kiedy oni robią te rzeczy, chcą, żeby pewne rzeczy się zdarzyły
- (e) gdyby ludzie nie robili tych rzeczy, nie chcieliby, żeby te rzeczy się zdarzyły
- (f) kiedy oni robią te rzeczy, muszą wiedzieć, co mogą robić
- (g) kiedy oni robią te rzeczy, muszą wiedzieć, czego nie mogą robić
- (h) zanim ludzie będą robić te rzeczy, ktoś musi o tym powiedzieć

Składnik (a) wskazuje na to, że „gry” są działaniami ludzkimi i że jest ich wiele rodzajów, (b) – że „gry” nie są czymś momentalnym, lecz trwają przez pewien czas, (c) – że „gry” podejmuje się dla przyjemności, (d) – że „gry” muszą mieć jakieś cele, (e) – że poza grą owe cele nie mają znaczenia ani wartości, (h) – że „gry” wymagają pewnych reguł oraz (f) i (g) – że uczestnicy muszą je znać.

Sądzę, że ta definicja⁵ stosuje się wystarczająco dobrze do gier planszowych, gier w karty, gier w piłkę i wielu innych rodzajów działań zwanych „grami”. Nie stosuje się natomiast do sytuacji, kiedy dziecko od niechcenia rzuca piłką o ścianę i łapie ją z powrotem, ale tej czynności i tak nie nazwałoby się w języku angielskim grą. W języku niemieckim, słowo *Spiel* ma szerszy zakres użycia, odpowiadający mniej więcej angielskiemu *playing* [gra, zabawa]. Jednak ten właśnie fakt stoi w sprzeczności z poglądem Wittgensteina (1972: 52), według którego „nie znamy granic, bo ich nie wytyczono”. Granice jednak istnieją – przebiegają różnie w różnych językach i ludzie mówiący danym językiem od urodzenia znają je podświadomie i respektują. Tym, co różni pojęcie „gry”

⁵ Proponowana tutaj definicja *gier* nie obejmuje wypadków rozszerzeń metaforycznych oraz użycí ironicznych lub żartobliwych i im podobnych, takich na przykład, o jakich mowa w zwrocie „gry, które ludzie rozgrywają między sobą” czy takich, gdzie ma się na myśli „gry – zadania”, jakimi zajmują się matematycy, gramatycy generatywni czy przedstawiciele innych dyscyplin naukowych, czerpiący przyjemność z rozwiązywania trudnych problemów. Tutaj, jak zresztą w ogóle w semantyce, rozszerzenia służące zabawie należy odróżniać od znaczenia podstawowego (wyjaśniającego zarówno „normalne” użycie słowa, jak i każde jego rozszerzenie).

zleksykalizowane w języku angielskim od zleksykalizowanego w języku niemieckim pojęcia „Spiel”, są przede wszystkim reguły – to, że wcześniej trzeba wiedzieć, co wolno robić, a czego nie. Kolejna różnica wiąże się z wyraźnym określeniem celu, który można osiągnąć lub nie. Jeśli nie wyodrębni się i nie sprecyzuje podobnych cech, nie ma mowy o sukcesie badań porównawczych nad słownictwem różnych języków. Nic więc dziwnego, że obrońcy teorii „podobieństw rodzinnych” zwykle nie podejmują takich badań.

3. Użyteczność pojęcia «prototypu» w semantyce

Dotychczasowe rozważania skupiały się przede wszystkim na tym, co sama uznaje za nadużycia i błędy w stosowaniu pojęcia „prototypu”. Czas więc zająć się dobrymi stronami tej idei. „Prototyp” nie powinien być ucieczką, a stosowany ostrożnie i z umiarem może oddać pewne usługi, szczególnie jeśli – zamiast posługiwania się nim jak wymówką tłumaczącą niechęć do definiowania czegokolwiek – połączy się go z definicjami czy eksplikacjami werbalnymi.

Z praktyki leksykograficznej wynika, że pojęcie „prototypu” można wykorzystać na wiele różnych sposobów. Dalej wskażę kilka takich możliwości i omówię je pokrótce na różnych przykładach.

3.1. Znaczenie nazw kolorów

Jak dowodziłam w swoich wcześniejszych pracach (Wierzbicka 1980d i 1985f), znaczenie słów takich, jak *zielony* czy *niebieski*, można definiować według następującego schematu:

zielony – kolor, o którym myśli się jako o kolorze trawy

niebieski – kolor, o którym myśli się jako o kolorze nieba

Od czasu kiedy przedstawiłam to rozwiązanie po raz pierwszy, kilku krytycznie nastawionych badaczy zakwestionowało użycie w definicjach formuły: *o których myśli się jako o...*; Goddard (1989a) zasugerował dodanie pojęcia „like” [taki, jak...; podobny do...] do proponowanej przeze mnie listy uniwersalnych, podstawowych elementów semantycznych. Przyjmując tę propozycję, można by przeformułować eksplikacje nazw kolorów według takiego mniej więcej schematu:

X jest zielone – kolor X-a jest jak kolor trawy

X jest niebieskie – kolor X-a jest jak kolor nieba

Szczegóły nadal pozostają kontrowersyjne, jest jednak sporo przykładów świadczących o tym, że użycie w eksplikacjach „prototypów”, takich jak trawa czy niebo, jest w zasadzie usprawiedliwione.

Jackendoff (1983: 113), między innymi, odwoływał się do nazw kolorów, próbując wykazać, że pojęć języka naturalnego nie można całkowicie rozłożyć na elementy podstawowe. Pisał: „jeśli z interpretowanej formy «czerwony» usunie się

znacznik *kolor*, cóż pozostanie do dalszej analizy? Jak można uchwycić sens czerwieni w oderwaniu od układu barw?" Mam nadzieję, że przytoczone wyżej formuły odpowiadają na te pytania.

3.2. Znaczenie słów określających uczucia

W pewnym sensie nie można niewidomemu „unaocznic”, do czego odnosi się słowo *czerwony* (por. Locke 1947: 239); nie można też komuś, kto nigdy nie doświadczył zawiści, dać poznać, z czym wiąże się słowo oznaczające ten stan. Niemniej MOŻNA definiować *zawiść* [*envy*], odwołując się do prototypowej sytuacji, według następującego schematu (por. Wierzbicka 1972a, 1980d i 1986b):

X czuje zawiść =

czasem osoba myśli coś takiego:

‘coś dobrego zdarzyło się innej osobie

to nie zdarzyło się mnie

chcę, żeby rzeczy takie jak ta zdarzały się mnie’

z tego powodu ta osoba czuje coś złego

X czuje coś takiego

Myślę, że takie definicje odsłaniają pozorność dylematu: czy lepiej traktować uczucia jak prototypy, czy też jak obiekty „definiowalne metodami klasycznymi” (por. Ortony i inni 1987: 344). Często argumentowano, że uczuć nie można definiować, ponieważ nikomu się to nie udało. Jednakże, jak zauważył Ortony i jego współpracownicy: „sposrzczenie, że filozofom i psychologom nie udało się, jak dotąd, opracować adekwatnych definicji emocji, nie oznacza, że cel ten jest nieosiągalny”. To, czy takie definicje, jak proponowane wyżej dla *zawiści*, należą do ujęć „klasycznych” czy też nie, jest kwestią do dyskusji. Pokazują one jednak, że emocje są definiowalne, i to definiowalne w kategoriach prototypowej sytuacji i prototypowej reakcji na nie. Bez definicji takiego rodzaju niemożliwe by było wyjaśnienie związków między takimi pojęciami, jak: „zawiść”, „zazdrość”, „nienawiść”, „pogarda”, „litość”, „podziw” i tak dalej. Niemożliwe by było także porównywanie i interpretowanie słów oznaczających uczucia w różnych językach (Wierzbicka 1986b). Jeśli więc badanie zleksykalizowanych w różnych językach pojęć oznaczających uczucia ma ruszyć z miejsca, rzeczą najważniejszą jest zrozumienie, że nie ma konfliktu między prototypami i definicjami.

3.3. Znaczenie słowa *filiżanka* (*cup*)

Według Herscha i Caramazzy (1976: 274): „Labov pokazał, że próby ścisłego zdefiniowania tak powszechnie znanego pojęcia, jak «filiżanka», metodami tradycyjnej, składnikowej analizy struktury semantycznej są nieadekwatne”. Ścisłe rzecz biorąc, Labov pokazał tylko, że definicje *filiżanki* proponowane w tradycyjnych słownikach, takich jak *Webster’s Third*, są nieadekwatne. Właściwie trudno

się dziwić, ale czy naprawdę dowodzi to faktu, że nie można „ściśle zdefiniować tak powszechnie znanego pojęcia jak «filiżanka»”? Na tego rodzaju pytania najlepiej odpowiadać po prostu robiąc to, czego w mniemaniu innych wykonać nie sposób. Dla „filiżanki” i dziesiątków innych pojęć pokrewnych zrobiłam to już wcześniej (Wierzbicka 1985f). W zaproponowanych tam definicjach wprowadzam rozróżnienia między składnikami charakterystycznymi nie będącymi częścią inwariantu, i składnikami absolutnie koniecznymi.

Na przykład chińska czarka – mała, o cienkich ściankach, delikatna, bez uszka i bez spodeczka – może uchodzić za filiżankę, nadaje się bowiem do picia gorącej herbaty w sytuacji oficjalnej (kiedy siedzi się przy stole) i można unieść ją do ust jedną ręką. Oznacza to, że choć spodeczek i uszko są zdecydowanie częścią prototypu filiżanki („idealna” filiżanka MUSI mieć uszko i spodeczek), to jednak nie należą one do tego, co można by nazwać „istotną” (esencjalną) częścią pojęcia. Muszą się w niej natomiast znaleźć składniki: „zrobiona, by pić z niej gorące płyny” oraz „na tyle mała, by ludzie mogli łatwo unieść ją do ust jedną ręką” (Wierzbicka 1985f: 59).

Formuł tego rodzaju nie można już krytykować za „traktowanie wszystkich składników jako wnoszących równy wkład w definicję terminu” (Hersch and Caramazza 1976: 274). Jednocześnie zadają one kłopot twierdzeniu, iż „żadnej grupy tych składników nie można w sposób rozstrzygający uznać za konieczną i wystarczającą do zdefiniowania analizowanego terminu” (*ibidem*); owszem, świadczą one o czymś przeciwnym.

3.4. Znaczenie słowa *wuj* (*uncle*)

Według Chomskiego (1972: 85) jest oczywiste, że takie wyrażenia, jak poniżej przytoczone [33–35 – numeracja autora], „muszą mieć taką samą reprezentację semantyczną”.

- (33) Wuj Johna
- (34) osoba, która jest bratem matki lub ojca Johna albo mężem siostry matki lub ojca Johna
- (35) osoba, która jest synem jednego z dziadków Johna albo mężem córki jednego z dziadków Johna, lecz nie jest jego ojcem.

Moim zdaniem, znaczenie (a więc i „reprezentacja semantyczna”) wyrażenia (35) ogromnie różni się od znaczenia (34). W kontekście obecnych rozważań ważniejszy jest jednak fakt, iż wyrażenie (34) nie jest również semantycznie równoważne formule (33), wobec czego błędem byłoby uznać (34) za eksplikację (33). Wyrażenie (34) traktuje brata ojca lub matki tak samo, jak męża siostry matki lub ojca, wskutek czego zniekształca znaczenie (33). Jeśli bowiem męża siostry matki (albo matki matki) w ogóle kategoryzuje się jako „wuja”, czyni się to przez analogię do przypadku centralnego – prototypowego wuja. Definicja, która całkowicie wykluczałaby wujów „marginesowych” (na przykład taka: ‘wuj X-a = brat matki lub ojca X-a’), byłaby nieadekwatna empirycznie, jednak wprowadzanie dysjunkcji zacierającej różnicę między przypadkami centralnymi a marginalnymi jest równie nieadekwatne. Moim zdaniem, dobra definicja powinna uwzględniać

zarówno inwariant, jak i prototyp. W wypadku wuja inwariantem jest pewien typ więzi międzyludzkiej, a jakość tej więzi wyraża odniesienie do prototypu. Proponuję następującą formułę:

X jest wujem Y-a =
gdyby ktoś był bratem mojej matki lub ojca
mógłbym o tej osobie powiedzieć: „to jest mój wuj”
jeśli mógłbym to powiedzieć o jakiejś osobie, mógłbym tak o tej osobie myśleć
Y może myśleć tak o X-ie

Ta definicja pozostawia (bo, jak sądzę, powinna) nieostry zakres wuja, a jednocześnie wyraźnie wskazuje na prototyp (co również powinna, moim zdaniem, czynić; por. Wierzbicka 1992 I: 348–349).

3.5. Znaczenie słowa *ptak* (*bird*)

Jak już wcześniej dowodziłam, nietoperze są ptakami nie bardziej niż krowy, ale strusie i emu – które nie latają – są ptakami. Czy to znaczy, że latanie nie jest istotną częścią pojęcia „ptaka”? Moim zdaniem latanie JEST istotną częścią tego pojęcia i pełna, proponowana przeze mnie wcześniej (Wierzbicka 1985f: 180) definicja *ptaka* uwzględnia latanie (czy też zdolność do poruszania się w powietrzu), obok składników odnoszących się do piór, dziobów, jaj i gniazd. Jednakże definicja *ptaka* (podobnie jak inne definicje „rodzajów naturalnych”) jest sformułowana tak, że nie wynika z niej, iż wszystkie istotne (esencjalne) cechy pojęcia „ptak” rzeczywiście występują u wszystkich istot żywych kategorizowanych jako ptaki. Definicja rozpoczyna się więc następującą ramą:

wyobrażając sobie istoty tego rodzaju, ludzie powiedzieliby o nich te rzeczy...

Ponieważ pojęcia „wyobrażać (sobie)” nie zaliczam już do zbioru indefinibiliów semantycznych i ponieważ w obecnej wersji gramatyki NMS [naturalny metafazyk semantyczny] „would” [wykładnik trybu warunkowego w języku angielskim] wymaga złożonego wyrażenia o postaci ‘jeżeli... to (byłoby)’, przeformułowałabym teraz ową ramę rozpoczynającą definicję następująco:

ludzie mogą powiedzieć takie rzeczy o istotach tego rodzaju

W związku z tym właściwości takie, jak: latanie, pióra i tak dalej, przedstawiane są jako istotne (esencjalne) części stereotypu, a nie jako konieczne cechy każdego ptaka. Niemniej jednak w pełnej eksplikacji *ptaka* pojawia się następujące zastrzeżenie: „niektóre istoty tego rodzaju nie mogą się poruszać w powietrzu, ale kiedy ludzie chcą powiedzieć coś o istotach tego rodzaju, mówią coś takiego: «one mogą poruszać się w powietrzu»”.

To, co stosuje się do *ptaków*, stosuje się również, *mutatis mutandis*, do *owoców* (i oczywiście do mnóstwa innych pojęć). Tymczasem Geeraerts (1993) kwestionuje niektóre składniki moich (Wierzbicka 1985f) definicji *owocu* na tej właśnie podstawie, że nie stosują się one do wszystkich owoców, mimo że sama

definicja przedstawia te cechy jako część prototypu, a nie jako konieczną cechę wszystkich denotatów. Szczególnie odnosi się to do składnika: 'ludzie chcący sobie wyobrazić takie rzeczy, powinni wyobrazić je sobie jako rosnące na drzewach'. Geeraerts zupełnie słusznie zwraca uwagę na to, że maliny są owocami, a jednak nie rosną na drzewach. Moim zdaniem jednak, ten niekwestionowalny fakt nie świadczy o braku konceptualnej więzi między „owocem” i „drzewami” (podobnie jak fakt, że strusie nie latają, nie świadczy o braku podobnej więzi między „ptakami” i „lataniem”).

Geeraerts (1993: 266) zauważa, iż „raczej nie twierdziłobyśmy, że inni ludzie myślą o malinach jako o rosnących na drzewach”. Ale i my nie twierdziłobyśmy, że inni ludzie myślą o strusiach jako o stworzeniach latających. Z faktu, iż ludzie myślą o strusiach jako o ptakach, a o ptakach jako o stworzeniach latających, nie wynika, że myślą oni o strusiach jako o stworzeniach latających.

Należy jednak podkreślić, że te dwa przypadki (*ptaki* i *owoce*) nie odpowiadają sobie pod każdym względem, ponieważ *ptak* jest kategorią taksonomiczną („rodzaj istoty żywej”), a *owoc*, podobnie jak *umeblowanie* – to niejednorodna kategoria kolektywna („przedmioty różnego rodzaju”). Niejednorodność kategorii pojęciowej *owoc* sprawia, że typowe (lecz niekonieczne) cechy *owocu*, takie jak „rosnące na drzewach” są o wiele mniej wyraziste niż takie typowe (i znów – niekonieczne) cechy ptaków, jak „latanie”.

3.6. Znaczenie słów *pomidor (tomato)*, *kapusta (cabbage)* i *jabłko (apple)*

Często spotyka się twierdzenia, że nazwy gatunków biologicznych i innych „rodzajów naturalnych” nie mogą być w pełni definiowane⁶. Sama broniłam tej teorii we wcześniejszych pracach (Wierzbicka 1972a i 1980d). Później jednak – po żmudnych badaniach leksykograficznych – doszłam do przekonania, że pogląd ten jest błędny – *tygrysy* i *cytryny* są bowiem definiowalne w stopniu nie mniejszym niż inne pojęcia konkretne (takie jak *filiżanki* czy *kubki*) bądź abstrakcyjne (w rodzaju *wolności*, *miłości* czy *obietnicy*)⁷.

Do definiowania rodzajów naturalnych lub kulturowych potrzebujemy jednak pojęcia prototypu. Na przykład w wypadku *filiżanek* musimy uwzględnić nie tylko to, że prototypowa filiżanka ma uszko, ale także to, że niektóre z nich (na przykład chińskie czarki do herbaty czy tureckie filiżanki do kawy) uszek nie mają. Podobnie w wypadku *pomidorów* musimy zdać sprawę zarówno z faktu, że prototypowe pomidory są czerwone, jak i z tego, że trafiają się również pomidory żółte, także nazywane *pomidorami* czy przynajmniej *żółtymi pomidorami*. Zajmując się *kapustą*, musimy wziąć pod uwagę nie tylko to, iż *kapusta* określona rzeczownikiem bez przydawki jest zielonkawa (wyjąwszy zdania eliptyczne), ale także to, że jest jej odmiana zwana *czerwoną kapustą*. Z kolei w wypadku *jabłek* należy uwzględnić to, że mogą one być czerwone, zielone lub żółte, ale również

⁶ Zob.: Putnam (1975), Kripke (1972). Znakomite omówienie tej problematyki w: Dupré (1981).

⁷ Definicję *miłości* można znaleźć w: Wierzbicka (1986f); *wolności* w: Wierzbicka (1997d); *obietnic* w: Wierzbicka (1987d), a *filiżanki*, *kubki* i wielu innych podobnych pojęć w: Wierzbicka (1985f).

i to, że próbując wyobrazić sobie (czy namalować) „dobre jabłka” ludzie najprawdopodobniej przedstawią je sobie jako żółte albo zielone.

By wyjaśnić fakty tego rodzaju, uzasadnione będzie, jak sądzę, posłużenie się instrumentami analizy podobnymi do tych, z których korzystaliśmy, by rozstrzygnąć kwestię ptaków nielotnych. Na przykład, w definicji *kapusty* zawarłam następujące składniki:

części liściaste są zielonkawe lub białawo-zielonkawe
u pewnych rzeczy tego rodzaju części liściaste są czerwone
chcąc wyobrazić sobie rzeczy tego rodzaju ludzie wyobrażaliby je sobie jako
zielonkawe

W obecnej wersji NMS przeformułowałabym ostatni składnik tej eksplikacji następująco:

kiedy ludzie chcą powiedzieć, jak wyglądają rzeczy tego rodzaju
mówią, że one są zielonkawe.

3.7. Znaczenie słowa *wspinać się* (*climb*)

Czasownik *climb* [wspinać się, piąć się] odegrał, wraz z rzeczownikiem *bachelor* [kawaler], ważną rolę w rozwoju teorii semantycznej jako jeden z głównych przykładów słów, których – zdaniem wielu – nie sposób zdefiniować za pomocą składników koniecznych i wystarczających i które wobec tego można analizować jedynie w kategoriach prototypu. Verschueren (1985: 46), na przykład, napisał:

Dla pokazania, że w podobny sposób można analizować również czasowniki, wykorzystam przykład Fillmore'a (1978); czasownik *to climb* [wspinać się] zwykle opisuje ruch *wznoszący* wykonywany z *trudem* [*clambering*]. Cytuje: „Małpa wążąca [*climbing up*] po maszcie flagowym spełnia oba te warunki. Małpa złażąca po maszcie w dół [*climbing down*] spełnia tylko warunek drugi, określający sposób przebywania drogi [„z trudem”], niemniej jej działanie można poprawnie nazwać [w języku angielskim, gdzie odniesione do zwierząt *climb* bez przyimka może oznaczać (w/z)żenie – przyp. tłum.] wspinaniem się [*climbing*]. Ślimak wążący [*climbing up*] po maszcie flagowym spełnia warunek wznoszenia się, więc i to również można nazwać wspinaniem się. Ślimak jednak nie może «złazić» [*climb down*] po maszcie, bowiem w tym wypadku nie można by mówić ani o trudzie ani o wznoszeniu się”.

Analiza ta nie wyjaśnia jednak, dlaczego zdaniu *the monkey climbed the flagpole* [nieokreśloność kierunku ruchu pionowego, wynikająca z użycia czasownika *climb* bez przyimka, rodzi tu dwuznaczność, taką jak na przykład w polskim zdaniu: „małpa (w/z)lazła na/z maszt(u)” – przyp. tłum.] nie można przypisać znaczenia „małpa ZŁAZIŁA po maszcie”. Jeśli bowiem kierunek w górę byłby częścią prototypu, a nie częścią inwariantu, jak moglibyśmy być pewni, że małpa, która *climbed the flagpole* istotnie włąziła po nim?

Podobne trudności skłoniły Jackendoffa (1985) do poświęcenia czasownikowi *climb* całego studium oraz do wykorzystania go jako przykładu w jego własnej wersji semantyki prototypowej rozwiniętej w Jackendoff (1983). W istocie jednak analiza Jackendoffa niewiele się różni od Fillmore'owskiej – i on bowiem

postuluje dla omawianego czasownika składniki takie, jak „w górę” (*upward*) oraz „z trudem” (*clambering fashion*), twierdząc zarazem, że któryś z nich może zostać „wyparty”, choć nie może się to stać z obydwoma jednocześnie. Na przykład w zdaniu *the train climbed the mountain* [pociąg wspiął się na górę] element trudności (*clambering manner*) został wyparty, obecny jest natomiast składnik „w górę”; z kolei w zdaniu *Bill climbed down the ladder* [Bill zszedł po drabinie] jest odwrotnie. Jackendoff zaproponował dla tych zdań następujące formuły semantyczne:

The train climbed the mountain.

[Pociąg piął się na górę.] =

	Jechać (Pociąg)	DO WIERZCHOŁKA [Rzecz GÓRA]
Zdarzenie	Ścieżka	PRZEZ [Miejsce NA [Rzecz GÓRA)] W GÓRĘ

Bill climbed down the ladder.

[Bill zszedł po drabinie.] =

	Isć (Bill, [Ścieżka PO DRABINIE W DÓŁ])
Zdarzenie	[Sposób Z TRUDEM]

Analiza ta jest jednak również niezadowolająca, ponieważ nie uwzględnia na przykład tego, że jeśli pociąg wjedzie na wzniesienie pędem, to nie będzie można tego uznać za „wspinanie się” (*climbing*). Jest bowiem różnica znaczeniowa między wariantami (a) i (b) w następującej parze zdań:

(1a) Pociąg wspiął się (*climbed*) na górę.

(1b) Pociąg wpadł (*shot up*) na górę.

(2a) Temperatura podniosła się do 102 stopni.

(2b) Temperatura skoczyła do 102 stopni.

Mimo bogatego arsenału środków opisu, z wielokrotnym nawiasowaniem i „cechami preferencyjnymi” włącznie, analiza Jackendoffa nie może wyjaśnić tego rodzaju faktów. Moim zdaniem, poradzić sobie z nimi może tylko staranna i przeprowadzona z dużą dozą wyobraźni analiza pojęcia „climb” zmierzająca do ustalenia jego składników koniecznych i wystarczających. Proponuję następującą (por. Taylor 1989: 108):

X wspiął się... =

X poruszał się tak, jak ludzie w miejscach, gdzie muszą oni używać rąk i nóg,
aby poruszać się do góry

I trochę dokładniej:

X wspiął się... =

w pewnych miejscach,

jeśli ludzie chcą się poruszać do góry,

muszą oni poruszać zarówno nogami, jak i rękami

X poruszał się tak jak ludzie poruszają się w takich miejscach

W wypadku temperatury podobieństwo, o którym mowa, każe myśleć przede wszystkim o powolności i raczej trudno byłoby się tam dopatrzeć czegoś innego. Natomiast w wypadku pociągów podobieństwo można interpretować jako odsyłające do powolności i wyraźnych trudności w poruszaniu się. W wypadku ludzi podobieństwo można również interpretować jako odsyłające do powolności i wyraźnych trudności w poruszaniu się, z tym że może ono także odsyłać do szybkiego i odbywającego się wyraźnie bez wysiłku ruchu w górę w miejscach, w których ludzie zwykle musieliby użyć rąk i nóg, żeby w ogóle posuwać się naprzód (por. „Kiedy tak patrzyłem, jak szybko i bez wysiłku piął się po skale, przepelniała mnie duma, duma i podziw”).

Tak więc dla pojęcia *climb* [wspinanie się] prototyp jest rzeczywiście czymś istotnym. Jednak nie zostaje on „wyparty” w mniej typowych użyciach tego czasownika – jest bowiem częścią inwariantu semantycznego.

4. Wnioski

Był czas, kiedy prawie każdy problem z zakresu analizy językoznawczej można było „rozwiązać”, odwołując się do podziału na „kompetencję” i „wykonanie”. Obecnie ten szczególny sposób rozwiązywania problemów językoznawczych traktuje się zwykle dość podejrzliwie. Jednak pragnienie łatwych rozwiązań w językoznawstwie przetrwało. „Grice wybawia” i skwapliwe uciekanie się do prototypów – to dwa charakterystyczne przykłady.

Posner (1986: 58) pisał: „Przy całym moim podziwieniu dla prac Rosch, trudno mi emocjonować się wielką debatą: *Aristoteles contra Rosch*”. W pracach Rosch jest rzeczywiście wiele interesujących i wnikliwych spostrzeżeń, trudno jednak utrzymywać, że wniosły one poważny wkład w dziedzinę opisu semantycznego. W zbyt wielu bowiem przypadkach powoływano się na te nowe idee dla usprawiedliwienia lenistwa intelektualnego i braku precyzji. Moim zdaniem o użyteczności pojęcia prototypu powinny przekonywać opisy semantyczne, a nie teoretyczne wywody na ten temat (por. Wierzbicka 1985f). Traktowanie go jak magicznego klucza, którym bez wysiłku można otworzyć wszystkie drzwi, przyniesie więcej szkody niż pożytku.

Pojęcia zleksykalizowane w języku naturalnym są w pewnym sensie nieostre (por. Black 1937), nie oznacza to jednak, że nieostre powinny być również ich definicje. Celem powinno być właśnie precyzyjne odtworzenie owej charakterystycznej dla języka naturalnego nieostrości. Całkowicie zgadzam się z Herschem i Caramazzą (1976: 273), kiedy mówią oni, że „pojęcia języka naturalnego są nieostre ze swojej istoty”. Nie mogę jednak zgodzić się z ich twierdzeniem, że „znaczenie terminu można przedstawić jako *rozmyty zbiór składników znaczeniowych*” [kursywa zachowana – A. W.]. Pojęcia języka naturalnego cechuje nieokreśloność referencyjna, bowiem „obok przedmiotów, w odniesieniu do których deskrypcja «drzewo» jest z pewnością prawdziwa, oraz przedmiotów, w odniesieniu do których ta sama deskrypcja jest z pewnością fałszywa [...], jest mnóstwo

przypadków granicznych” (Putnam 1975: 133). To jednak nie oznacza, że znaczenie słowa *drzewo* można przedstawić tylko jako rozmyty zbiór składników znaczeniowych. Starałam się to pokazać, formułując w swoich wcześniejszych pracach (zob. Wierzbicka 1985f) precyzyjne i nie „rozmyte” definicje *drzewa* i wielu innych, podobnych pojęć. Próbowałam również pokazać, że nawet w wypadku najbardziej „nieostrych” czy „rozmytych” ze wszystkich pojęć – *hedges* [o(d)gródki – wyrażenia różnicujące i utożsamiające albo inaczej: wyłączające dany obiekt poza zakres pojęcia lub włączające weń – przyp. tłum.], takich jak: w *przybliżeniu* (*approximately*), *(o)koło* (*around*), *prawie* (*almost*), *co najmniej* (*at least*) czy *z grubsza* (*roughly*) – można opisać ich znaczenia za pomocą precyzyjnych i nie „rozmytych” definicji przedstawiających *explicite* poszczególne, dyskretne składniki semantyczne (zob. Wierzbicka 1986g i 1991h).

Jeśli ludzie dyskutują nad tym, czy radio jest, czy nie jest „meblem”, nie musimy uciekać się do twierdzenia, że *radio* zawiera składnik znaczeniowy „mebel” w pewnym stopniu, mniejszym niż *stół* czy *biurko*. Są wystarczające (językoznawcze) powody, by w ogóle nie przypisywać znaczeniu *radia* oraz *stołu* cechy „meble”, tak jak są wystarczające powody, by do znaczenia *filiżanki* nie włączać cech, w rodzaju: „naczynia kuchenne”, „nakrycie” czy „zastawa stołowa” (porcelana / szkło). Wcale nie jest kwestią stopnia, czy znaczenie takich słów, jak: *pelikan*, *dąb* i *róża*, zawiera składniki: „ptak”, „drzewo” i „kwiat” – bo one po prostu tam są. I nie jest również kwestią stopnia to, czy takie pojęcia, jak „stół”, „radio”, „lodówka” czy „filiżanka”, zawierają składniki: „meble”, „naczynia kuchenne”, „narzędzie”, „urządzenie” czy „przyrząd” – bo ich tam po prostu nie ma (uzasadnienie tego poglądu wraz ze szczegółowymi analizami semantycznymi można znaleźć w: Wierzbicka 1985f).

Nieostrość może się kryć również w samych składnikach semantycznych. Elementy w rodzaju „taki, jak kolor trawy” (w pojęciu „zielony”) są rzeczywiście nieostre, a odzwierciedla to referencyjna nieokreśloność słów, w których znaczeniu występują owe cechy. Składniki takie, jak „ktoś, o kim się myśli jako o mogącym zawrzeć związek małżeński”, są może nie tyle nieostre, ile raczej „subiektywne”; odsyłają one nie do „zewnętrznej rzeczywistości”, lecz do właściwych mówiącym sposobów jej konceptualizowania. Jednakże ani nieostrości, ani subiektywności składników semantycznych nie należy mylić z „obecnością w pewnym stopniu”. Źródłem trudności, z jakimi boryka się analiza semantyczna, nie jest Arys-totelesowskie pojęcie cech koniecznych i wystarczających, lecz milczące założenie behawiorystyczne, że owe cechy powinny odpowiadać mierzalnym i obiektywnie stwierdzalnym aspektom zewnętrznej rzeczywistości.

Wielu psychologów i filozofów opowiedziało się po stronie teorii prototypów kierując się przekonaniem, że większość pojęć oparła się wszelkim próbom ich zdefiniowania oraz że „włożono ogromnie wiele trudu w przedsięwzięcie zmierzające do ustalenia podstawowej struktury cech” (Armstrong i inni 1983: 299). To jednak tylko iluzja. W rzeczywistości, jak dotąd, zajmowało się tym stosunkowo niewielu zawodowych semantyków. Armstrong i jej koledzy wsparli swoje twierdzenie odesłaniem do prac Katza i Fodora (1963) oraz Katza (1972). Przy

całym szacunku należnym tym autorom, są oni jednak w istocie teoretykami semantyki, a nie praktykami opisu semantycznego. Jest więc nieporozumieniem przypisywać właśnie teoretykom „wielki wkład w ustalenie” składników semantycznych jakichkolwiek pojęć wziętych z życia codziennego.

Jak twierdzą Armstrong i inni (1983: 268): „jedyna dobra odpowiedź [na pytanie: „dlaczego tak wielu wątpi w wartość podejścia definicyjnego”? – A. W.], to ta, że trudno opracować w szczegółach wystarczająco trafne definicje. Nikomu nie udało się znaleźć oczekiwanych, najprostszych kategorii (cech)”.

Ilu jednak semantyków z prawdziwego zdarzenia w ogóle tego próbowało? Prawda, że nie tylko licznym filozofom i psychologom, ale także „pokoleniom leksykografów” (Armstrong i inni 1983: 268) nie udało się stworzyć zadowolających definicji pojęć używanych na co dzień. Leksykografii jednak zawsze brakowało podstaw teoretycznych. Semantyka teoretyczna rozwinęła się w empirycznej próżni, a leksykografowie musieli zмагаć się ze swymi „praktycznymi” zadaniami, nie mając oparcia w żadnej dostatecznie spójnej koncepcji teoretycznej (por. Wierzbicka 1985f). Wziąwszy pod uwagę ów brak pomocy ze strony teorii semantycznej, należałoby tu raczej mówić o godnych uwagi osiągnięciach leksykografów niż o ich porażkach.

Era systematycznych badań leksykograficznych opartych na ścisłych podstawach teoretycznych zaczęła się dopiero niedawno (por. np. Mel’čuk i Žolkovskij 1984; Mel’čuk i inni 1984, 1988, 1992; Apresjan 1991). Ich sukces będzie zależał po części od tego, czy uda się w ramach omawianej dyscypliny przyswoić i rozwinąć osiągnięcia psychologicznych i filozoficznych badań nad rolą prototypów w ludzkim myśleniu. Ale nie tylko. Moim zdaniem będzie to zależało również od wytrwałej pracy nad ustaleniem podstawowego zasobu ludzkich pojęć – uniwersalnych indefinibiliów semantycznych – z których tworzy się myśli i złożone pojęcia (por. Osherson i Smith 1981: 55; zob. także Wierzbicka 1972a, 1980d, 1985f).

Naturalne przeświadczenie, iż „podstawowy zasób pojęciowy *nie może* być tak bogaty, jak zasób dostępnych kategorii, stąd też wiele pojęć *musi* być analizowalnych” (Fodor i inni 1980: 52), znalazło potwierdzenie we wciąż wzrastającej liczbie pieczołowicie opracowanych definicji, opartych na wyraźnie i ściśle ustalonych podstawach teoretycznych. Uciekanie się do prototypów nie może nas zwolnić z obowiązku opracowywania definicji godnych tego miana. Prototypy nie mogą „wybawić nas” z „opresji” rzetelnych poszukiwań leksykograficznych; z drugiej strony jednak, mogą nam one z pewnością pomóc w formułowaniu najlepszych, jak najbardziej odkrywczych definicji przybliżających nas ku ludzkiej konceptualizacji rzeczywistości odzwierciedlonej i ucieleśnionej w języku.

Tłumaczył Krzysztof Korzyk

ANOTACE

Jméno a příjmení autora: Bc. Vendula Vašíčková

Název katedry a fakulty: Katedra slavistiky, Filozofická fakulta Univerzity Palackého v Olomouci

Název diplomové práce: Komentovaný překlad úvodní kapitoly *Język – umysł – kultura* Anny Wierzbické

Vedoucí diplomové práce: doc. PhDr. Ivana Dobrotová, Ph.D.

Počet stran: 97

Počet znaků: 114 082

Počet titulů použité literatury: 35

Klíčová slova: kognitivní lingvistika, jazykový obraz světa, Anna Wierzbická, komentovaný překlad, metafora, kategorizace

Abstrakt:

Úkolem předkládané práce je vypracování komentovaného překladu úvodní kapitoly knihy *Język – umysł – kultura* Anny Wierzbické. Práce je zasazena do kontextu kognitivní lingvistiky, popisuje její základní východiska, teorie a směry, včetně nejvýznamnějších autorit a děl, které se touto problematikou zabývají. Pro větší přehlednost ve komplikované terminologii oboru byl vytvořen trojjazyčný slovníček užitých pojmů. Zpřístupněním fragmentu významného díla polské kognitivně orientované lingvistiky českému čtenáři se práce snaží přispět k šíření tohoto přístupu také v prostředí české jazykovědy.

Souhlasím s půjčováním diplomové práce v rámci knihovních služeb.

ANNOTATION

Name and surname: Bc. Vendula Vašíčková

Name of department and faculty: Department of Slavonic Studies, Philosophical Faculty, Palacký University Olomouc

Title of the thesis: Commented Translation of Anna Wierzbicka's Introductory Chapter in *Język-umysł-kultura*

Supervisor: doc. PhDr. Ivana Dobrotová, Ph.D.

Number of pages: 97

Number of characters: 114 082

Number of works cited: 35

Key words: cognitive linguistics, linguistic view of the world, Anna Wierzbicka, commented translation, metaphor, categorization

Abstract:

The objective of the thesis is to make commented translation of Anna Wierzbicka's introductory chapter in *Język – umysł – kultura*. The thesis introduces broad background of cognitive linguistics, its basic principles, theories and movements along with the eminent authorities and their works related to the topic. Trilingual dictionary of basic terms was included to avoid any difficulties with complicated terminology of the subject. By introducing a fragment from an influential work of Polish cognitive linguistics to the Czech reader, the thesis aims to fuel the boom of cognitivism within Czech linguistics.

I agree the thesis paper to be lent within the library service.